Антуан де Сент-Екзюпері

ВІЙСЬКОВИЙ ЛЬОТЧИК

Переклад з французької

Анатолія Жаловського

Майорові Аліасу, всім моїм друзям по авіаційній групі

дальної розвідки 2/33, і особливо штурманові-капітану Моро

та штурманам-лейтенантам Азамбру і Дютертру,

які по черзі були мені компаньйонами в усіх моїх польотах

під час воєнних дій 1939-1940 років,

і яким я на все життя вірний друг.

I

Звісно, це марево. Я в колежі. Мені п'ятнадцять років. Я терпляче розв'язую задачу з геометрії. Спершись ліктями на чорну парту, ретельно користуюся циркулем, лінійкою, транспортиром. Я старанний і спокійний. Хлопці круг мене тихенько розмовляють. Один виводить якісь цифри на класній дошці. Менш усидливі грають в карти. Час від часу я поринаю у мрії і поглядаю в вікно. В сонячному сяйві похитується зелена гілка. Я довго дивлюся на неї. Неуважний я учень... Мені приємно вдихати насичене сонцем повітря, насолоджуючись пахощами дитинства — запахом парти, крейди і чорної класної

дошки. Я з такою радістю в цьому добре захищеному дитинстві! Я добре знаю: спочатку дитинство, потім настає день, коли ти складаєш іспити. І одержуєш диплом. І, відчуваючи, як завмирає серце, переступаєш поріг, за яким одразу стаєш мужчиною. Тоді ти ходиш по землі твердіше. Ти вже починаєш свій життєвий шлях. Нарешті ти зможеш випробувати свою зброю на справжніх суперниках. Лінійка, косинець, циркуль — ти використовуєш їх, щоб будувати світ або щоб долати ворогів. Кінець забавам!

Я знаю, звичайно учень не боїться зустрічі з життям. Він нетерпеливиться. Муки, небезпеки, гіркота й розчарування, яких так багато в людському житті, не лякають учня колежу.

Але я — дивак серед учнів колежу. Я — учень, який пізнав своє щастя і який не поспішає пізнати життя...

Проходить Дютетр. Я підкликаю його.

— Сідай, покажу тобі один фокус з картами...

І я задоволено витягую його пікового туза.

Дютетр сидить, звісивши ноги, напроти мене на такій же, як і моя, чорній парті. Сміється. Я скромно всміхаюсь. До нас підходить ще Пеніко і кладе мені руку на плече:

— Ну що, друже?

Боже, скільки в цьому ніжності!

Наглядач (а чи то наглядач?..) відчиняє двері і викликає двох товаришів. Ті відкладають лінійки, циркулі, підводяться і виходять. Ми проводжаємо їх поглядом. Вони вже скінчили

колеж. Їх кидають в життя. Отам пригодяться їхні знання. Тепер вони, як дорослі люди, на супротивниках зможуть перевірити свої розрахунки. Дивна ця школа — з неї випускають учнів кожного окремо. І без урочистого прощання. Ті двоє навіть не глянули на нас. Проте доля, можливо, закине їх ще далі, ніж у Китай. Набагато далі! А коли після школи життя розкидає людей, то чи можуть вони присягатися, що колись іще побачаться?

А ми — всі ті, хто ще живе тут, у теплому затишку цього інкубатора, похнюплюємо голови...

— Слухай, Дютертр, сьогодні ввечері...

Але в цю мить вдруге відчиняються двері. І я чую наче вирок:

— Капітан де Сент-Екзюпері і лейтенант Дютетр — до майора!

Колеж закінчено. Починається життя.

— Ти знав, що вже наша черга?

— Пеніко літав сьогодні вранці.

Якщо нас викликають, то, ясна річ, ми летимо на завдання. Зараз кінець травня, загальний відступ, повна катастрофа. Льотчиків посилають на смерть, мов вихлюпують склянки води на лісову пожежу. Хто там думає про ризик, коли все розвалюється? На всю Францію нас іще лишилось п'ятдесят екіпажів дальньої розвідки. П'ятдесят екіпажів по три чоловіка, з них двадцять три екіпажі — у нашій групі 2/33. За три тижні з

двадцяти трьох екіпажів ми втратили сімнадцять. Ми розтопилися, наче віск. Учора я сказав лейтенантові Ґавуалю:

— Розберемося після війни.

А лейтенант Ґавуаль відповів мені:

— Ви не маєте сумніву, капітане, що будете жити після війни?

Ґавуаль не жартував. Ми добре знаємо, що іншого виходу немає, що нас треба кидати у той вогонь, якщо навіть це не дасть ніякої користі. Нас п'ятдесят на всю Францію. На наших плечах держиться вся стратегія французької армії! Палає величезний ліс і є кілька склянок води, якими можна пожертвувати, щоб погасити той вогонь: ними пожертвують.

Це правильно. Кому спаде на думку скаржитись? "Єсть, пане майоре. Так точно пане майоре. Дякую, пане майоре. Слухаю, пане майоре", — хто коли чув, щоб ми відповідали інакше? Але є одне відчуття, яке тепер, наприкінці війни бере гору над іншими. Це відчуття безглуздя. Все тріщить навколо нас. Усе розвалюється. І здається, що геть усе, навіть сама смерть — безглуздя. У цьому безладді вона якась несерйозна.

Ми заходимо до майора Аліаса. (Він і досі командує в Тунісі тією ж групою 2/33).

— Добрий день, Сент-Екс. Добрий день, Дютетр. Сідайте.

Ми сідаємо. Майор розгортає свою карту і обертається до посильного:

— Принесіть мені прогноз погоди.

І стукає олівцем по столу. Я стежу за ним. В нього змарніле обличчя. Він, мабуть не спав. Їздив на машині то в одне то в друге місце, ганяючись, мов за привидом, то за штабом дивізії, то за штабом корпусу... Він спробував боротися із складами постачання, які не забезпечували його частини необхідними деталями. В дорозі він застрявав у непрохідних заторах. Він керував нашим останнім переїздом, бо ми міняємо місце, мов ті нещасні бідолахи, яких переслідує невблаганний судовий виконавець. Досі Аліасові вдавалося врятовувати свої літаки, автомашини і десять тонн усякого спорядження. Але ми відчували, що сили його вже вичерпуються, нерви не витримують.

— Ну, так ось...

Він усе стукав по столу і не дивився на нас.

— Це дуже неприємно.

Потім знизує плечима.

— Неприємне завдання. Але в штабі наполягають. Дуже наполягають... Я заперечував, але вони стоять на своєму... Нічого не вдієш.

Дютетр і я подивилися у вікно — небо чисте. Я чую, як кудкудахають кури, бо командний пункт майора розмістився на фермі, а група розвідки — у школі. Літо, плоди, що спіють в садах, курчата, які швидко підростають, хліба в полі, що тягнуться вгору, і така близька смерть — я не протиставляю їх. Я вже не бачу суперечності між тихим спокоєм літа і смертю, в лагідності навколишнього світу не бачу ніякої іронії. Але одна невиразна думка приходить мені в голову: "Літо якесь зіпсоване... воно зазнало аварії..." Я бачив покинуті молотарки.

Покинуті комбайни. Бачив побиті автомашини, покинуті в придорожніх канавах. Покинуті села. В одному такому безлюдному селі з колонки текла вода. Чиста вода, що коштувала людям таких зусиль, перетворювалась на калюжу. І раптом в думці моїй зринає безглузда картина. Я бачу поламані годинники. Всі годинники поламані. Годинники на сільських церквах. Вокзальні годинники. Годинники на камінах покинутих будинків. І в вітрині годинникаря, який уже втік, ціле кладовище мертвих годинників. Війна... Ніхто більше не заводить годинників. Ніхто не збирає буряків. Не ремонтує вагонів. І вода, підведена, щоб її пили, щоб селянки прали в ній святкові мереживні вбрання, розливається калюжею перед церквою. І люди влітку вмирають...

Я почуваю себе так, немов захворів. І лікар щойно сказав мені: "Це дуже неприємно..." Отож треба було б подумати про нотаря, про тих, хто залишається. Ми з Дютетром зрозуміли, що йдеться про завдання, де потрібні жертви.

— Беручи до уваги нинішню обстановку, — підсумовує майор, — на ризик особливо зважати не можна...

Ну звісно. "Не можна". І ніхто тут не винен. Ми не винні в тому, що нам стало сумно. Майор не винен, що йому кепсько. І штаб не винен у тому, що дає накази. Майор похмурий тому, що накази безглузді. Ми теж це знаємо, але й штабу все відомо. Він дає накази, бо їх треба давати. Коли іде війна, штаб дає накази. Їх доставляють гарні вершники, або — більш по-сучасному — мотоциклісти. Там, де панують безлад і відчай, кожен з таких прегарних вершників зіскакує з коня, од якого валить пара. Він, мов та зоря волхвів, показує Майбутнє. Він приносить Істину. І накази перебудовують світ.

Така вже схема війни. Кольорова картинка війни. І кожен, як тільки може, старається робити так, щоб війна була схожа

на війну. І робить це благоговійно. Кожен намагається дотримуватись правил гри. І тоді, можливо, ця війна буде схожа на війну.

І тільки задля того, щоб війна була схожа на війну, жертвують без чіткої мети екіпажами літаків. Ніхто не признається, що ця війна ні на що не схожа, що все в ній безглуздо, що вона не вкладається ні в яку схему, що люди сіпають за ниточки, вже не з'єднані з маріонетками. Штаби впевнено розсилають накази, які нікуди не дійдуть. Од нас вимагають відомостей, яких уже не можна використати. Авіація не може взяти на себе обов'язок пояснити штабам, що діється на війні. Провадячи спостереження, авіація може перевірити гіпотези. Але ніяких гіпотез більше немає. І від п'ятдесяти екіпажів вимагають, щоб вони надали війні того вигляду, якого вона вже не має. До нас звертаються, мов до племені ворожбитів. Я дивлюся на Дютетра, мого штурмана-ворожбита. Вчора він заперечував полковникові з дивізії: "Як же я можу визначити позиції, коли летітиму на висоті десять тисяч кілометрів од землі зі швидкістю п'ятсот тридцять кілометрів на годину?" — "Та ви ж побачите, де стрілятимуть по вашому літаку! Якщо стріляють — значить позиції німецькі"

— Ну й посміявся я після цієї дискусії, — сказав Дютетр.

Бо ж французькі солдати ніколи не бачили французьких літаків. Їх тисяча, і розкидані вони від Дюнкерка[1] до Ельзаса. Краще б сказати: розчинені в безмежності. Тож коли над фронтом проноситься літак, то він напевно німецький. І його намагаються збити або посадити, перш ніж він скине бомби. Тільки-но почується гуркіт мотора — кулемети і швидкострільні гармати вже починають стріляти.

— При такій методі, — додав Дютетр, — їхні відомості будуть дуже цінні!..

А їх якраз і братимуть до уваги, бо за схемою війни дані розвідки треба брати до уваги!..

Так, але й сама війна ця якась ненормальна.

На щастя — ми це добре знаємо — ніхто не братиме до уваги наших даних. Ми не зможемо їх передати. Дороги будуть забиті. Телефони будуть пошкоджені. Штаби спішно переїде на інше місце. Важливі дані про розташування ворога доставить сам ворог. Кілька днів тому, поблизу Лана[2], ми говорили про те, де проходить лінія фронту. Посилаємо лейтенанта зв'язку до генерала. На півдорозі між нашою базою і генералом автомобіль лейтенанта наштовхується на паровий коток, що перегородив дорогу, а за тим котком стояли дві бронемашини. Лейтенант повернув назад. Але кулеметна черга вбила його і поранила шофера. Бронемашини були німецькі.

По суті, штаб схожий на гравця в карти, якого питали б з сусідньої кімнати:

— Що мені робити з моєю піковою дамою?

Той знизав би плечима. Що б він міг відповісти, не бачачи гри?

Але штаб не має права знизувати плечима. Якщо він цще контролює деякі бойові підрозділи, то повинен примусити їх діяти, щоб держати ці підрозділи в своїх руках і використати всі можливості, доки триває війна. Хоч і наосліп, але штаб мусить діяти сам і примушувати діяти інших.

Проте важко навмання сказати, що робити з піковою дамою. Ми вже відзначили, спочатку з подивом, а згодом як щось очевидне, що ми могли передбачити: коли починається

розгром, то робота припиняється. Можна подумати, що переможений, опинившись перед безліччю проблем, використовує до останку свою піхоту, артилерію, танки, літаки, щоб розв'язати ці проблеми... Але поразка спочатку непомітно знімає проблеми. У грі вже нічого не розбереш. Не знаєш, що робити з літаками, танками, з піковою дамою...

І, добре поморочивши голову, щоб надумати, як краще її використати, карту навмання кидають на стіл. Панує тривога, а не піднесення. Тільки перемога викликає піднесення. Перемога укріплює, перемога будує. І кожен, не переводячи духу, носить каміння. А поразка ніби кидає людей в атмосферу розгубленості, смутку і до того ж — нікчемності.

Бо наші завдання передусім нікчемні. І з кожним днем стає все більше цього безглуздя. Безглуздя і кровопролиття. Ті, що дають накази, не мають іншого способу затримати зсув гори, як кинути на стіл свої останні козирі.

Ми з Дютетром і є ті козирі, і ми слухаємо, що каже майор. Він пояснює нам завдання на другу половину дня. Ми маємо зробити далекий розвідувальний політ на висоті десять тисяч метрів, а тоді, вже повертаючись на базу, знизитись до семисот метрів і знайти там скупчення танків у районі Арраса[]. І все це він пояснював таким голосом, немовби казав:

"Тоді повернете на другу вулицю праворуч, дійдете до першої площі; там в тютюновому ларку на розі купите мені коробку сірників..."

— Гаразд, пане майоре.

От скільки ж — не більше й не менше, — користі у нашому завданні. Стільки ж ліризму у словах, якими його висловлюють.

Я кажу сам до себе: "Це завдання, яке потребує жертв". Я думаю... я думаю багато про що. Коли настане ніч, тоді й мізкуватиму. Якщо буду живий... І з легкого завдання часом повертається з трьох літаків тільки один. А коли воно трохи "неприємне", повернутися, звісно, важче. І тут, у кабінеті майора, смерть не видається мені ні величною, ні героїчною, ні болісною. Вона — тільки ознака безладдя. Наслідок цього безладдя. Група втратить нас, як втрачають багаж, загубивши його в метушні під час пересадки на залізниці.

У мене є й інші думки про війну, смерть, про самопожертву, про Францію, але мені бракує керівної концепції, ясної мови. Я думаю суперечливими категоріями. Моя правда розтята на шматки, і я сприймаю їх тільки один по одному. Якщо я буду живий, то діждуся ночі і тоді думатиму. Я люблю ніч. Уночі розум спить і речі існують самі по собі. Те, що насправді має значення, знову набуває цілісної форми, яка зазнала руйнівного впливу денного аналізу. Людина знову з'єднує шматки свого світу і знову стає спокійним деревом.

День людина віддає сімейним чварам, а вночі до неї повертається Любов. Тому що любов дужча за вітер слів. І чоловік сідає біля свого вікна під зірками, і знову відчуває відповідальність за дітей, що мирно сплять, за шматок хліба в майбутньому, за сон своє дружини, яка ось тут відпочиває — такої тендітної, ніжної і недовговічної. Про любов не сперечаються. Вона є. Хай приходить ніч, щоб мені явилося щось, варте любові! Щоб я подумав про цивілізацію, про долю людини, про те, як в моїй країні шанують дружбу. Щоб у мене виникло бажання служити якійсь, може, ще й не зовсім чітко визначеній, всевладній істині...

Зараз я дуже схожий на християнина, який втратив божу ласку. Разом з Дютетром я чесно виконаю свою роль, це певно, але так, як виконують обряди, коли в них уже немає сенсу.

Коли бог уже покинув їх. Я діждуся ночі, якщо буду ще живий, трохи пройду пішки шляхом, що перетинає наше село, і там, в своїй улюбленій самотності, можливо, нарешті зрозумію, чого маю вмерти.

II

Я прокидаюсь од своєї мрії. Майор заскочив мене дивною пропозицією:

— Якщо це завдання вам дуже не до вподоби... якщо ви почуваєте себе сьогодні не в формі, я можу...

— Що ви, пане майоре!

Майор добре знає, що така пропозиція безглузда. Та коли льотчики не повертаються, мимоволі згадуєш, які похмурі обличчя були у них перед відльотом. Цю похмурість тлумачать як передчуття. І звинувачують себе, що не надали цьому значення.

Делікатність майора нагадала мені Ізраеля. Позавчора я стояв біля вікна в кімнаті авіарозвідки і курив. З вікна помітив Ізраеля, який швидко йшов кудись. У нього був червоний ніс. Довгий — справжній єврейський — і червоний ніс. Мене раптом чогось вразив червоний ніс Ізраеля.

До Ізраеля, ніс якого так вразив мене, я відчував глибоку дружбу. Це був один з найхоробріших льотчиків нашої групи. Один з найхоробріших і один з найскромніших. Йому так часто нагадували про єврейську обережність, що й свою хоробрість він змушений був розцінювати як обережність. Бути переможцем — це ж і є обережність.

Отож я помітив його довгий червоний ніс, що блиснув тільки на якусь мить, бо Ізраель дуже поспішав і одразу зник разом із своїм червоним носом. Зовсім не збираючись жартувати, я повернувся до Гавуаля:

— Чому у нього такий ніс?

— Такий йому мати дала, — відповів Гавуаль.

Потім додав:

— Кумедне завдання на такій малій висоті. Він зараз вилітає.

— А-а!

А ввечері, коли ми вже перестали ждати повернення Ізраеля, я, певна річ, згадав той ніс на зовсім незворушному обличчя, який сам по собі, із своєрідним талантом виражав глибоке занепокоєння. Якби це я посилав Ізраеля в той політ, вигляд його носа довго переслідував би мене, як докір. Звісно, на майорів наказ Ізраель тільки й відповів: "Єсть, пане майоре", "Добре, пане майоре", "Слухаю, пане майоре". Звісно, на обличчя Ізраеля не здригнувся жоден м'яз. Але ніс його помаленьку, підступно, зрадливо почав червоніти. Ізраель міг контролювати вираз свого обличчя, але не колір носа. І ніс, зловживаючи цим, мовчки дав про себе знати. Без відома Ізраеля ніс виразив майорові своє глибоке невдоволення.

Можливо, саме через це майор і не любить посилати в польоти тих, кого, на його дуку, гнітять передчуття. Передчуття майже завжди обдурюють, але від них військові накази звучать як присуд. Аліас — командир а не суддя.

Ось що сталося одного разу з сержантом Т.

Наскільки Ізраель був хоробрий, настільки сержант Т. — полохливий. З усіх, кого я знав, це був єдиний чоловік, який відчував справжній страх. Коли йому давали бойове завдання, у Т. починалося якесь запаморочення. Щось дуже просте, невблаганне і неповоротке сунуло на нього. Він весь — од ніг до голови — напружувався. З його обличчя немов змивало будь-яке почуття. А очі починали блищати.

На противагу Ізраелю, ніс якого, здалося мені, виражав таке збентеження — збентеження, можливо, передчуттям смерті Ізраеля — і водночас гнів, сержант Т. нічим не виказував своїх почуттів Він не реагував: він ставав іншою людиною. Наприкінці розмови було зрозуміло, що Т. просто мучить тривога. Вона розходилася по його обличчю якимось рівним світлом. І відтоді Т. ставав немов за межами небезпеки. Відчувалося, що між ними і всім світом лежить пустеля байдужості, яка все ширшає і ширшає. Ніколи в житті я не більше не бачив, щоб нервове збудження виявлялось у такій формі екстазу.

— Мені не треба було посилати його в той день на завдання, — казав згодом майор.

В той день, коли майор об'явив йому про політ, Т. не тільки зблід, але й почав усміхався. Просто всміхатися. Так, можливо, усміхаються катовані, коли кат переходить уже всякі межі.

— Ви кепсько себе почуваєте. Я заміню вас...

— Ні, пане майоре. Раз моя черга, то вже моя.

І Т., виструнчившись перед майором, незворушно дивився йому просто в очі.

— Але якщо ви не впевнені в собі...

— Це моя черга, пане майоре, моя.

— Послухайте, сержанте...

— Пане майоре...

Т. був схожий на кам'яну брилу.

— І я дозволив йому летіти, — казав Аліас.

Те, що трапилося згодом, так і не дістало пояснення. Сержант Т., стрілець на борту літака, помітив, що його збирається атакувати ворожий винищувач. Але у нього заїло кулемети, і винищувач повернув назад. Льотчик і сержант Т. розмовляли між собою майже до повернення на базу, і пілот не помітив нічого ненормального. Проте за п'ять хвилин до посадки кулеметник перестав відповідати.

А ввечері Т. знайшли з розбитим черепом — його вдарило хвостовим опереннням літака. Він стрибнув з парашутом у складних умовах, на повній швидкості і до того ж над своєю територією, коли ніяка небезпека йому вже не загрожувала. Поява ворожого винищувача була для сержанта немовби покликом, якому він не міг опиратись.

— Ідіть одягайтеся, — сказав нам майор. — О п'ятій тридцять маєте бути в повітрі.

— До побачення, пане майоре.

Майор відповідає невиразним жестом. Марновірство? Побачивши, що моя сигарета погасла і я даремно риюся в кишені. він додає:

— Чому у вас ніколи немає сірників?

Це правда. І після такого прощання я переступаю поріг, запитуючи сам себе:

"Чому у мене ніколи немає сірників?"

— Не подобається йому завдання, — зауважує Дютетр.

А я думаю, що йому байдуже. Але висловлюючи це несправедливе судження, я маю на увазі не Аліаса. Мене вражає очевидний факт, якого ніхто не визнає: життя Духу не вічне. Тільки життя Розуму вічне або майже вічне. Моя здатність аналізувати мало змінюється. Але Дух розглядає не самі речі, а значення, яке пов'язує їх між собою. Справжнє обличчя речей, читане крізь зовнішню оболонку. І Дух переходить від ясновидіння до абсолютної сліпоти. Для того, хто любить свій дім, настає час, коли він відкриває, що це тільки нагромадження розрізнених речей. Для того, хто кохає свою дружину, настає час, коли він починає бачити в коханні тільки клопіт, перешкоди і зневолення. Для того, хто так любив якусь музику, настає час, коли ця музика нічого більше не дає. Настав час — як оце тепер — коли я більше не розумію своєї батьківщини. Батьківщина — це не сукупність провінцій, звичок, речей, які завжди може охопити мій розум. Батьківщина — це Сутність. І настає час, коли я, мов сліпий, не бачу Сутності.

Майор Аліас провів ніч у генерала за чисто логічною суперечкою. А чиста логіка руйнує життя Духу. Потім, дорогою назад, його стомили безперервні затори. А коли вернувся в групу, одразу натрапив на сотню всіляких труднощів та ускладнень, що помалу поглинають людину, мов гірський зсув, якого не можна стримати. Нарешті він викликав нас, щоб послати на завдання, виконати яке неможливо. Ми — частина загальної недоладності. Для майора ми — не Сент-Екзюпері чи Дютетр, які мають здатність по-своєму бачити чи не бачити речі, думати, ходити, пити, всміхатися. Ми — шматочки якоїсь великої споруди і, щоб зрозуміти всю її конструкцію, потрібно більше часу й тиші, потрібна більша відстань. Коли б у мене був нервовий тик, Аліас помітив би тільки цей тик. В нагромадженні проблем, які стояли перед ним, у цьому обвалі ми самі розпались на шматочки. Голос. Ніс. Тик. А шматочки не хвилюють.

Йдеться тут зовсім не про майора Аліаса, а про всіх людей. Як би ми не любили покійного, але, ховаючи його, ми не стикаємось зі смертю. Смерть — це щось велике. Це нова мережа зв'язків з думками, речами, звичками померлого. Це нове влаштування світу. Зовні мовби нічого й не змінилося, а насправді змінилось усе. Сторінки книжки ті самі, але зміст — інший. Щоб відчути смерть, нам треба уявити час, коли нам потрібен померлий. Отоді нам і не вистачає його. Уявити час, коли ми були б потрібні йому. Тільки ми йому більше не потрібні. Уявити час дружньої зустрічі. І збагнути його порожнечу. Нам треба бачити життя в перспективі. Але день похорону не має ні перспективи ні простору. Небіжчик у нашій свідомості ще в шматках. У день похорону ми метушимось, тиснемо руки справжнім і вдаваним друзям, клопочемось усілякими дрібницями. Покійник умре тільки завтра, в тиші. Він явиться нам у всій повноті, щоб потім так само у всій повноті відірватись від нашого єства. І тоді ми гірко заплачемо, що він покидає нас і ми не можемо його затримати.

Я не люблю дешевих картин, що показують війну. Таких, де суворий воїн витирає сльозу і приховує своє почуття за похмурими жартами. Це брехня. Суворий воїн нічого не приховує. І якщо він кине дотеп, то це тому, що дотеп у нього на думці.

Людські якості тут не викликають сумнівів. Майор Аліас — дуже чуйна людина. Якщо ми не повернемось з польоту, він, можливо, страждатиме більше, ніж хто інший. При умові, що йдеться про нас, а не про сукупність окремих частин. При умові, що тиша дасть йому змогу уявити нас повністю. Бо якщо сьогодні вночі судовий виконавець, який ганяється за нами, примусить групу знову переїхати на нове місце, то в потоці різних проблем зламане колесо якогось вантажного автомобіля на якийсь час витисне з його свідомості думку про нашу загибель. І Аліас забуде пожалкувати за нами.

Отож, вирушаючи на завдання, я думаю не про боротьбу Заходу з нацизмом. Я думаю про сьогоднішні дрібниці. Про безглуздість польоту над Аррасом на висоті семисот метрів. Про марність даних, яких ждуть од нас. Про повільне одягання, яке бачиться мені, мов переодягання до страти. І ще про свої рукавички. Я загубив їх. Де в чорта я тепер знайду рукавички?

Я вже не бачу собору, в якому живу.

Я одягаюсь для служіння мертвому богу.

III

— Поспішай... Де мої рукавички?... Ні... Це не ті... пошукай у моєму мішку...

— Не знаходжу, пане капітане.

— Телепень ти.

Всі вони телепні. І цей, що не може знайти мої рукавички. І той, зі штабу, що носиться з набридливою думкою про політ на малій висоті.

— Я просив тебе дати мені олівець. Уже десять хвилин як я попросив... Чи в тебе немає олівця?

— Є, пане капітане.

Ну от, хоч один тямковитий.

— Прив'яжи до олівця мотузок. І причепи той мотузок мені в оцю петельку... Слухайте, стрілець, ви здається, не поспішаєте...

— Бо я вже готовий, пане капітане.

— А-а! Гаразд.

Обертаюсь до штурмана:

— Як справи, Дютетр? Усе на місці? Розрахували курс?

— Усе зроблено, пане капітане...

Добре. Курс є. Безнадійне завдання... Чи є сенс приносити в жертву екіпаж, аби зібрати відомості, які нікому не потрібні і яких ніколи нікому не передадуть, якщо навіть хтось із нам і зостанеться живим, щоб їх доставити...

— Їм треба було б узяти в штаб спірітів...

— Навіщо?

— А щоб увечері ми змогли через їхній магічний столик передати добуті відомості.

Я не дуже пишаюся своїм дотепом, але ще бурмочу:

— Ох ці штабісти! Самі б летіли на такі безнадійні завдання!

Як довго триває церемонія одягання, коли завдання видається безнадійним і ти так старанно одягаєшся тільки для того, щоб живцем згоріти. Нелегко натягнути на себе один на один три шари одягу, начіпляти цілу купу всякого причандалля, яке носиш на собі, мов той лахмітник, налагодити постачання киснем, систему обігрівання, телефонний зв'язок між членами екіпажу. Я дихаю через маску. Гумова трубка зв'язує мене з літаком, вона так же важлива, як пуповина. Літак ніби підключається до системи мого кровообігу. Літак входить у систему мого зв'язку з людьми. Мені додалися нові органи, що є посередниками між мною і моїм серцем. Я щохвилини стаю важчий, неповороткіший, мої рухи дедалі повільніші. Я повертаюсь усім тілом, а коли нахиляюся, щоб стягнути ремені чи впоратися з неслухняними застібками, у мене тріщать усі суглоби. Давні переломи завдають болю.

— Дай мені інший шолом. Я тобі вже десятки разів казав, що цього більше не хочу. Він тисне.

Бо на великій висоті череп якимось чудом розпухає. І шолом, на землі цілком нормальний, на висоті десять тисяч метрів стискає кістки, мов у лещатах.

— Це інший шолом, пане капітане. Я вже поміняв його...

— А-а! Гаразд!

Я все бурчу, але без ніяких докорів сумління. Я маю слушність! А втім, усе це не має ніякісінького значення. Саме в цю мить я перетинаю ту внутрішню пустелю, про яку казав. Тут тільки уламки. Я навіть не соромлюсь мріяти про чудо, яке змінило б нинішній день. Хай би, наприклад, попсувалися ларингофони. Вони весь час псуються! Це ж мотлох! Коли б ларингофони вийшли з ладу, це врятувало б нас від заздалегідь призначеного завдання...

Капітан Везен підходить до мене, вигляд у нього похмурий. Перед вильотом він підходить до кожного з нас, і вигляд у нього похмурий. Капітан Везен здійснює у нас зв'язок із службою повітряного спостереження. Його завдання — повідомляти нас про переміщення ворожих літаків. Везен — мій товариш, якого я ніжно люблю, але він завжди пророкує лихо. Я шкодую, що побачив його.

— Друже, — звертається до мене Везен, — це так прикро, так прикро, так прикро!

І дістає з кишені якісь папери. Потім підозріливо дивиться на мене.

— Як ти летиш?

— Через Альбер.

— Так і є. Так і є. Ах, як це прикро!

— Не клей дурня. У чому річ?

— Тобі не можна летіти!..

Мені не можна летіти!.. Який добрий цей Везен! Якби він добився у Господа Бога, щоб попсувалися ларингофони!

— Ти не зможеш прорватися.

— Чого це я не зможу прорватися?

— Бо три ланки німецьких винищувачів весь час патрулюють над Альбером. Одна — на висоті шість тисяч метрів, а ті дві — на висоті сім тисяч п'ятсот і десять тисяч метрів. І жодна не покидає неба, доки не прибуде зміна. Там a priori заборонена зона. Ти попадеш в засідку. А потім, ось дивись!...

І він показує мені папірець, на якому надряпано якісь незрозумілі позначки.

Було б краще, коли б Везен дав мені спокій. Слова "a priori заборонена зона" справили на мене враження. Я думаю про червоні вогні і порушення правил руху. Але порушення правил тут — це смерть. Особливо гидке мені те "a priori". Почуваю себе так, ніби мене взяли вже на приціл.

Я напружую розум. Авжеж, ворог завжди має захищати a priori

свої позиції. Всі ці слова — то нісенітниця... І потім — мені байдуже до тих винищувачів. Коли я спущуся на сімсот метрів, мене зіб'є зенітна артилерія. Вона не пропустить мене! І я раптом нападаю на Везена:

— Словом, ти надумав негайно повідомити, що мій політ дуже небезпечний, бо у німців є авіація! Біжи скажи про це генералові!

А Везену було б неважко теплим словом підбадьорити мене, сказавши про ті горезвісні винищувачі: "Якісь там літаки, що тиняються коло Альбера".

Зміст був би той самий!

IV

Все готове. Ми на борту літака. Лишається перевірити ларингофони...

— Ви мене добре чуєте, Дютетр?

— Чую добре, пане капітане.

— А ви, стрілець, добре чуєте мене?

— Я... так... дуже добре.

— Дютетр, ви чуєте стрільця?

— Чую добре, пане капітане.

— Стрілець, ви добре чуєте лейтенанта Дютетра?

— Я... так... дуже добре.

— Чому ви весь час кажете: "Я... так... дуже добре"?

— Я шукаю олівця, пане капітане.

Ларингофони не попсувалися.

— Стрілець, чи нормальний тиск повітря в балонах?

— Я... так... нормальний.

— У всіх трьох?

— У всіх трьох.

— Дютетр, ви готові?

— Готовий.

— Стрілець — готові?

— Готовий.

— Тоді рушаймо.

І я злітаю.

V

Страх виникає, коли втрачаєш певність, що ти — це ти. Ждучи вістки, яка може принести мені щастя або відчай я перебуваю в такому стані, ніби мене викинули в небуття. Невідомість робить мене нерішучим, і мої почуття, моя поведінка — це тільки тимчасова маска. Минає секунда за секундою, і час перестає створювати — як ото він створює дерево — справжню особу, що нею я стану за годину. Це

невідоме "я", мов той привид йде мені назустріч зовні. І тоді мене сповнює почуття тривоги. Погана вістка викликає не тривогу, а страждання — а це зовсім інша річ.

Та ось час перестав плинути марно. Нарешті я беруся до своєї справи. Я вже не проектуюсь в безлике майбутнє. Я вже не той, кого серед вогняного виру може втягнути в штопор. Майбутнє вже не ввижається мені, мов якесь дивне видиво. Тепер його одна по одній створюють мої дії. Тепер я той, хто стежить за компасом і держить курс 313. Той, хто регулює роботу пропелерів і температуру масла. Це невідкладні і здорові турботи. Це домашні турботи, дрібні щоденні обов'язки, які ніби проганяють старість. День стає гарно прибраним домом, добре полірованою дошкою, киснем, що надходить без будь-яких перешкод. Я й справді в цю хвилину перевіряю подачу кисню, бо ми швидко піднімаємося: висота — шість тисяч сімсот метрів.

— З киснем усе гаразд, Дютетр? Як самопочуття?

— Добре, капітане.

— Гей, стрілець, у вас

— Я... так... усе гаразд, пане капітане.

— Ви ще не знайшли олівця?

Я стаю і тим, хто натискає кнопку S і кнопку A, щоб перевірити справність кулеметів. До речі...

— Гей, стрілець, там позаду у секторі вашого обстрілу немає ніякого великого міста?

— Гм... Ні, пане капітане.

— Тоді перевірте свої кулемети.

Я чую кулеметні черги.

— Добре б'ють?

— Добре.

— Всі справні?

— Гм... Так... усі.

Я теж стріляю. Куди, цікаво, летять оці кулі, якими так безсоромно ми поливаємо рідні поля. Вони ніколи нікого не вбивають. Земля велика.

Я живу змістом кожної хвилини. Я — це щось трошки стривожене, як той плід, що стигне. Звісно, умови мого польоту зміняться. І умови і завдання. Але я сам беру участь у готуванні цього майбутнього. Час помалу виліплює мене. Дитина зовсім не жахається, що терпляче готує в собі старого. Це дитина і вона грається в свої дитячі ігри. Я теж граюся. Лічу, циферблати, рукоятки, кнопки, важелі мого царства. Налічую сто три речі, які маю перевіряти, натягувати, повертати або натискувати. (Я трошки схитрував — полічив спусковий гачок моїх кулеметів як дві речі: там ще є запобіжник). Увечері ошелешу фермера, в якого живу. Спитаю його:

— А ви знаєте, скільки тепер у льотчика приладів, за якими він має стежити?

— Як я можу знати?

— А все-таки назвіть якусь цифру.

— Яку цифру я можу вам назвати?

Мій хазяїн не дуже тактовна особа.

— Байдуже, назвіть яку завгодно цифру.

— Сім.

— Сто три.

І я буду задоволений.

Я спокійний ще й від того, що всі прилади, нагромаджені круг мене, зайняли свої місця і набули змісту. Весь цей подріб із трубок і дротиків перетворився в систему кровообігу. Своїм організмом я зрісся з літаком. Літак створює мені комфорт, коли я повертаю вмикач і мій одяг та кисень починають нагріватися. А втім, кисень уже перегрівся і обпалює мені носа. Сам кисень подається відповідно до висоти за допомогою складного приладу. Мене годує літак. Перед польотом я вбачав у цьому щось нелюдське, а тепер, коли літак годує мене своєю груддю, я відчуваю до нього своєрідну синівську ніжність. Щось подібне до ласки грудного немовляти.

Що ж до моєї ваги, то вона розподіляється по точках опору. Важкий парашут на спині і три шари одягу, натягнуті один на одного, притискують мене до сидіння. Величезні унти впираються в педалі. Руки в грубих негнучких рукавицях, таких незграбних на землі, легко правлять штурвалом. Правлять штурвалом... Правлять штурвалом...

— Дютетр!

— ...пітане?

— Перевірте контакти. Я вас чую з перебоями. А ви мене чуєте?

— ...ую... капі...

— Потрусіть своє хазяйство! Чуєте мене?

Голос Дютетра став знову ясний.

— Чую дуже добре, пане капітане!

— Гаразд. Так от: сьогодні знову літак обмерзає, штурвал повертається важко, педалі зовсім заклинило!

— Весело. Яка висота?

— Дев'ять тисяч сімсот.

— Мороз?

— Сорок вісім градусів. А як із киснем?

— Гаразд, капітане.

— Стрілець, як у вас із киснем?

Відповіді нема.

— Гей, стрілець!

Відповіді нема.

— Дютетр, ви чуєте стрільця?

— Не чую, пане капітане...

— Викличте його!

— Стрілець! Гей, стрілець!

Відповіді нема.

Але перед тим, як знижуватись, я різко струшую літак, щоб розбудити стрільця, якщо він заснув.

— Пане капітане?

— Це ви, стрілець?

— Я...гм... так

— Ви не зовсім певні?

— Певен!

— Чому не відповідали?

— Перевіряв передавач. Я від'єднувався!

— Бовдур! Треба попереджати! Я вже думав іти на посадку, думав, що ви вмерли!

— Я... ні.

— Вірю вам на слово. Але більше так не жартуйте! Попереджайте, хай вам чорт, коли будете від'єднуватись.

— Пробачте, пане капітане. Слухаюсь вас. Попереджатиму.

Коли порушується подача кисню, людський організм відчуває це не зразу. Спочатку настає легке забуття, через кілька секунд — втрата свідомості, а через кілька хвилин — смерть. Отож пілотові конче треба весь час перевіряти, як надходить кисень і як почуває себе екіпаж.

І я пощипую кисневу трубку своєї маски, щоб вдихнути теплий струмінь, який несе життя.

Словом, я роблю своє діло. Я не відчуваю нічого, крім фізичної насолоди від дій, сповнених сенсу, дій, які самі по собі важливі. У мене вже немає ні відчуття великої небезпеки (одягаючись перед польотом, я хвилювався зовсім по іншому), ні почуття, що я виконую важливий обов'язок. Боротьба між Заходом і нацизмом на цей раз, у масштабі моїх дій зводиться до керування рукоятками, важелями і кранами. Так воно й буває. Любов до Бога в паламаря зводиться до того, що він любить запалювати свічки. Паламар розміреними кроками ходить по церкві, якої він не бачить, і задоволений тим, що примушує канделябри один по одному розквітати. Засвітивши їх усі, він потирає руки. Він пишається собою.

А я чудово відрегулював оберти пропелерів і лечу по курсу з точністю до одного градуса. Це має викликати захоплення Дютетра, якщо тільки він трохи стежить за компасом.

— Дютетр... я... курс за компасом, правильно?

— Ні, капітане. Ми занадто відхилились. Беріть праворуч.

— Отакої!

— Пане капітане, проходимо лінію фронту. Починаю фотографувати. Яка висота на висотомірі?

— Десять тисяч.

VI

— Капітане... Компас!

Справді. Я відхилився ліворуч. Це не випадково... Мене відштовхує від себе місто Альбер. Я вгадую його, хоч воно ще далеко попереду. Але місто вже тисне на мене всією вагою своєї "a priori забороненої зони". Скільки спогадів криється в моєму тілі! Воно пам'ятає раптові падіння, проломи черепа, в'язкі, немов сироп, непритомності, ночі в госпіталі. Моє тіло боїться ударів. Воно шукає, як обійти Альбер. Тільки-но я перестаю стежити за ним, воно повертає ліворуч. Воно тягне ліворуч, немов старий кінь, що, злякавшись один раз якоїсь перешкоди, уже все життя стережеться її. Йдеться саме про моє тіло... не про розум... Досить мені на якусь мить послабити увагу, як моє тіло, користаючись із цього, нишком відхиляється від курсу на Альбер.

Адже зараз я не відчуваю нічого такого, що могло б мене гнітити. Я вже не прагну, щоб завдання зірвалось. А ще зовсім недавно у мене було таке бажання. Я думав: "Ларингофони зіпсуються. Мені хочеться спати. Піду спати". І я вже уявляв, як валятимусь в ліжку. Але в глибині душі знав: якщо завдання відмінять, то з цього не буде нічого доброго, самі тільки прикрощі. Наче ото ждеш якогось оновлення, а воно не відбулося.

Це нагадує мені колеж... Коли я був ще хлопчиком...

— Капітане!

— Що там?

— Ні, нічого... мені здалося, що я помітив...

Не люблю я оцього його "мені здалося, що я помітив".

Так ось... коли ти хлопчик і ходиш до школи, то маєш вставати дуже рано. Встаєш о шостій годині ранку. Холодно. Протираєш очі і загодя страждаєш, бо буде нудний урок граматики . І від того мрієш захворіти, щоб прокинутись десь в лікарні, де черниці в білих капорах подаватимуть тобі в ліжко солодкий цілющий відвар. У тебе з'являється тисяча мрій про цей рай. Отож, коли я застуджувався, то завжди кашляв трошки більше, ніж треба було. І вже в лікарні, прокидаючись, я слухав, як у школі дзвонили для інших. А коли я хитрував трохи надміру, той дзвоник мене тяжко карав: перетворював мене в привид. Він дзвонив десь надворі, видзвонюючи справжній час, години суворої тиші уроків, метушні перерв, теплого затишку їдальні. Для живих, тих, хто був за стінами лікарні, дзвін створював насичене життя, сповнене злиднів, нетерпіння, радощів, смутку. А я був обкрадений, забутий, мені ставали огидні і той цілющий солодкий відвар, і волога постіль, і безликі години.

Ні, не можна ждати нічого доброго, якщо завдання відмінять.

VII

Звісно, іноді, як от сьогодні, таке завдання мені мало подобається. Надто ясно, що ми граємо в якусь гру, ніби в війну. Граємо у злодіїв і поліцейських. Ми точно дотримуємось моралі наших книжок з історії і правил, поданих у наших підручниках. Отож сьогодні вночі я виїхав машиною на аеродром. А вартовий, виконуючи інструкцію, багнетом перегородив дорогу машині, яка могла б бути й танком! Отак ми й граємось з багнетом перед танками.

Що ж нас може запалювати в цих трохи жорстоких шарадах, де ми так явно виконуємо ролі статистів, хоч од нас вимагають, шоб ми держались до смерті? Для шаради це надто серйозна штука — смерть.

Хто з ентузіазмом надівав би військову форму? Ніхто. Навіть Ошеде, цей свого роду святий, що досяг постійної готовності до самопожертви — а вона, безперечно, і є найвищим проявом людяності — навіть сам Ошеде знайшов собі притулок у мовчанні. Мої друзі, одягаючись, похмуро мовчать, і це зовсім не соромливість героїв. За тієї похмурістю нема ніякого ентузіазму. Вона виражає те, що має виражати. І я визнаю її. Це похмурість управителя, який не розуміє розпоряджень, що, від'їжджаючи, дав йому хазяїн. А проте він лишається вірним йому. Всі мої друзі мріють про свою затишну кімнату, але серед нас не знайдеться жодного, хто справді пішов би спати!

Бо важливий не запал. Під час поразки нема чого сподіватися на запал. Найважливіше — надіти комбінезон, сісти в кабіну літака і піднятися в повітря. А те, про що думаєш ти сам, не має ніякого значення. І хлопчак, який палко мріяв би про урок граматики, видався б мені неправдивим і підозрілим. Важливо вміти володіти собою заради мети, яку в дану хвилину ще не зовсім і розумієш. Ця мета — не для Розуму, а для Духу. Чистий Дух уміє любити, але він спить. Я не гірше за

отця церкви знаю, в чому спокуса. Спокуса — це готовність поступитись доказам Розуму, коли Дух спить.

Навіщо я віддаю своє життя, кидаючись у цей гірський обвал? Я не знаю цього. Мені сто разів казали: "Беріться ви до іншої роботи. Ваше місце саме там. І користі ви там дасте більше, аніж в ескадрильї. Льотчиків можна готувати тисячами..." Докази були незаперечні. Всі докази незаперечні. Мій розум погоджувався, але інстинкт був сильніший за розум.

Чому ж це розумування видавалось мені якимсь ілюзорним, хоч я й не міг нічого заперечити? Я казав собі: "Інтелегентів держать у резерві, як банки з варенням на полицях Пропаганди, щоб закусити ними після війни..." Але це була не відповідь!

Сьогодні я так само, як і мої друзі, піднявся на літаку всупереч усім розумуванням, усякій очевидності, всім запереченням, які породжував інстинкт. Настане час, коли я дізнаюся, що мав слушність, зробивши наперекір своєму розуму. Я обіцяв собі, якщо буду живий, зробити ще нічну прогулянку по місту. Тоді, можливо, я нарешті звикну сам до себе. І я побачу.

Можливо, мені не буде чого сказати про те, що я побачу. Коли мені здається, що жінка дуже гарна, мені нема чого сказати про неї. Я просто бачу її усмішку. Інтелектуал розбирає обличчя на частини, щоб пояснити кожну з них, але він уже не бачить усмішки.

Знати — це зовсім не означає розкладати на частини або пояснювати. Знати — це сприймати бачене. А щоб бачити, треба передусім брати участь. Це дуже важка наука...

Цілий день я не помічав свого села. До вильоту на завдання, мені здавалося, що то тільки саманні стіни і досить таки нечупарні селяни. А тепер це купа каміння на десять кілометрів піді мною. Оце моє село.

Але сьогодні вночі, можливо, прокинеться десь там сторожовий пес і загавкає. Я завжди тішився чарівною магічністю села, що ясної ночі у сні розмовляє одиноким голосом сторожового пса.

Я не маю ніякої надії, що мене зрозуміють, та мені це зовсім байдуже. Аби я побачив оте село, яке позамикало на ніч свої комори, стайні, свої звичаї, яке вже убралось до сну!

Селяни, повертаючись з полів, повечеряють, повкладають дітей і погасять світло, розчинившись у тиші. І не буде більше нічого, тільки під рядняними сільськими простирадлами — розмірене дихання, ніби шум хвиль, що стихає після шторму на морі.

Вночі, підбиваючи підсумки дня, бог не дає людям користуватися їхніми багатствами. І поки люди, скорені нездоланним сном, відпочиватимуть, розкривши руки і розтуливши до ранку пальці, переді мною ясніше постане спадщина, яку вони зберегли.

Тоді, можливо, я спостерігатиму те, що не назвеш словами. Я прийду, мов той сліпий, якого ведуть до вогню його долоні. Він не зміг би описати цього, а проте він знаходить вогонь. Так, можливо, покажеться те, що треба боронити, те, чого не видно, але воно є, як жар під попелом сільських ночей.

Мені не було на що сподіватись, якби завдання відмінили. Щоб зрозуміти просте село, треба спочатку...

— Капітане!

— Що?

— Шість винищувачів, шість, попереду з лівого боку!

Це пролунало, мов грім. Треба... Треба... Я волів би, щоб зі мною своєчасно розрахувалися. Волів би мати право на любов. Волів би узнати, за кого я вмираю...

VIII

— Стрілець.

— Слухаю, капітане.

— Ви чули? Шість винищувачів, шість, попереду з лівого боку!

— Чув, капітане!

— Дютетр, вони помітили нас?

— Помітили. Розвертаються на нас. Ми летимо метрів на п'ятсот вище.

— Стрілець, ви чули? Ми метрів на п'ятсот вище. Дютетр, іще далеко?

— Кілька секунд.

— Стрілець, ви чули? Через кілька секунд вони зайдуть нам у хвіст.

Ось, я їх бачу! Маленькі. Рій отруйних ос.

— Стрілець! Вони йдуть навперейми. Зараз побачите. Ось.

— Я... Я вже нічого не бачу. А! Бачу!

Але я вже більше не бачу їх!

— Женуться за нами?

— Женуться!

— Швидко набирають висоту?

— Не знаю... Здається ні... ні!

— Ваше рішення, капітане?

Це сказав Дютетр.

— А що тут вирішувати?

І ми замовкаємо.

Вирішувати нема чого. Все залежить тільки від бога. Якщо б я розвернувся, відстань між нами стала б менша. Ми летимо прямо на сонце, а на великій висоті не можна піднятися на п'ятсот метрів, не відставши на кілька кілометрів од цілі, отож може статися, що поки вони досягнуть нашої висоти і попередньої швидкості, ми встигнем одірватись і вони загублять нас у промінні сонця.

— Стрілець, женуться?

— Женуться.

— Ми віддаляємося од них?

— Гм... ні... так!

Усе залежить від бога і сонця.

Передбачаючи можливий бій (хоч винищувачі скоріше вбивають, ніж ведуть бій) я напружую всі свої м'язи, щоб зрушити з місця обмерзлі педалі. Мене охоплює дивне почуття, але перед очима все ще винищувачі. І я всією своєю вагою натискую непокірні педалі.

Ще раз я відзначаю, що тепер хвилююся далеко менше, ніж тоді, коли одягався, хоч те, що відбувається зараз, змушує мене якось безглуздо чекати. Мене охоплює гнів. Благотворний гнів.

Але я не відчуваю ніякого сп'яніння від готовності до самопожертви. Краще було б ударити по них.

— Стрілець, ми віддаляємось од них?

— Віддаляємось, пане капітане.

Це добре.

— Дютетр... Дютетр...

— Що, капітане?

— Ні... нічого

— А що було, капітане?

— Та нічого... Мені здалося, що... ні, нічого..

Я нічого не скажу їм. Не треба так жартувати з ними. Якщо я ввійду в штопор, то вони й самі це добре бачитимуть. Вони зрозуміють, що я входжу в штопор...

Якось неприродно, що в п'ятдесятиградусний мороз я обливаюсь потом. Неприродно. Ага! Тепер уже зрозуміло, що відбувається: я поволі непритомнію. Зовсім помаленьку...

Бачу дошку з приладами. Вже не бачу її. Мої руки слабіють на штурвалі. Вже немає сили навіть говорити. Я втрачаю свідомість. Забуття...

Я стис пальцями гумову трубку. В ніс б'є життєдайний струмінь. Отже, з киснем усе гаразд. Тоді це... Ну звісно. Який же я дурень. Це педалі. Я навалився на них з такою силою, як ломовик. На висоті десять тисяч метрів я поводився як цирковий борець. А кисню в мене мало. Його треба було витрачати економно. Тепер я розплачуюся за оргію...

Дихаю дуже часто. Серце б'ється швидко-швидко. Як ото слабеньке брязкальце. Екіпажеві я нічого не скажу. Якщо ввійду в штопор, вони одразу все зрозуміють! Бачу дошку з приладами... Вже не бачу її... Мене заливає піт; і мені сумно.

Життя помаленьку повернулося до мене.

— Дютетр!..

— Що, капітане?

Мені хотілося б розповісти йому, що сталося.

— Я... подумав...що...

Але тут же вирішую нічого не говорити. На розмову йде надто багато кисню, я сказав тільки троє слів, а вже задихався. Я слабий, — хоч і поправляюся, але ще дуже слабий...

— Що сталося, капітане?

— Ні... нічого.

— Ви розмовляєте загадками, пане капітане!

Я розмовляю загадками. Але ж я живий.

— Ми... ми... обманули їх...

— О, це тимчасово, капітане!

Це тимчасово: попереду — Аррас.

Отож було кілька хвилин, коли я думав, що вже не вернусь, а проте не відчув у собі того палючого страху, від якого, кажуть, людина сивіє. І я згадую Сагона. Згадую, що розповів Сагон, коли ми прийшли до нього — це було два місяці тому, через кілька днів після бою, в якому його збили у французькій зоні. Що відчув Сагон, коли винищувачі оточили його і він, ніби виведений страту, був певен, що за якихось десять секунд загине?

IX

Ясно бачу його на госпітальній койці. Стрибнувши з парашутом, Сагон зачепився за хвостове оперення літака і розбив собі коліно, але навіть не відчув удару. Обличчя і руки у нього досить сильно обпечені, хоч у цілому його стан не викликає тривоги. Сагон повільно, байдужим тоном розповідає нам про цю історію, мовби звітує про виконану роботу.

— ...Побачивши навколо трасуючі кулі, я зрозумів, що стріляють у мене. Дошка з бортовими приладами розлетілась. Потім я завважив легенький дим — зовсім легенький! — диміло наче щось спереду. Я подумав, що це... там, знаєте, є з'єднувальна трубка... Полум'я було зовсім маленьке...

Сагон морщиться. Він думає. Йому здається, що це важливо — сказати нам, велике було полум'я, чи ні. Він вагається:

— А все-таки... то був вогонь... Тоді я звелів їм стрибати...

Бо за десять секунд вогонь перетворює літак на палаючий факел!

— Отож я відкрив люк. То була помилка. Виник приплив повітря.. вогонь... Мені стало трохи не по собі.

На висоті сім тисяч метрів з паровозної топки на вас валить полум'я, а вам трохи не по собі. Я не хочу підводити Сагона, вихваляючи його героїзм чи скромність. Він ніколи не визнав би ні того героїзму, ні скромності. Він сказав би: "Ні, ні! Мені стало трохи не по собі..." Зрештою він робить явні зусилля, щоб бути точним.

І я добре знаю, що поле дії сумління дуже невелике. У ньому вміщується тільки одна проблема. Якщо ви б'єтесь навкулачки і вас захопила тільки стратегія боротьби, то ви не

відчуєте болю від ударів суперника. Коли я на гідроплані зазнав аварії і думав, що тону, холодна вода видалася мені теплою. Точніше кажучи: моя свідомість не реагувала на температуру води. Вона була зайнята іншим. Температура води не лишила ніякої згадки в моїй пам'яті. Так і свідомість Сагона була повністю зайнята технікою стрибка з парашутом. Світ для Сагона обмежувався важелем люка, кільцем парашута, яке він ставив на місце і технікою рятування екіпажу. "Ви стрибнули?" Ніякої відповіді.

"Є хто на борту?" Ніякої відповіді.

— Я подумав, що лишився сам. Подумав, що можу вже стрибати. (Обличчя і руки в нього були вже обпалені). Я підвівся, перетяг ногу через край кабіни і став на крилі. Нахилився вперед: штурмана не побачив...

А штурман, убити й кулями винищувачів, лежав в глибині кабіни.

— Тоді я відхилився назад, пошукав очима стрільця і не побачив...

Стрілець теж був мертвий.

— Я подумав, що лишився сам...

Він міркував:

— Коли б я знав... заліз би назад у кабіну. Полум'я було ще не дуже велике... Я довго стояв на крилі... Перед тим, як вийти з кабіни, я поставив літак майже вертикально. Літак ішов правильно, дихання було достатнє і я почував себе як дома... Так, так, я довго лишався на крилі... Не знав, що робити...

Не тому, що перед Сагоном постали якісь нерозв'язні проблеми: він вважав, що зостався на борту сам, а винищувачі знову і знову заходили на нього, поливаючи його кулями. Із слів Сагона випливало, що в нього не було ніяких бажань. Він нічого не відчував. Часу в нього було вдосталь. То було свого роду неробство. І я помалу пізнавав той незвичайний стан, який іноді супроводжує неминучість близької смерті: несподіване неробство... Як це суперечить уявленню про стрімкий, що аж дух захоплює, перехід у небуття. Сагон залишався там, на крилі свого літака, мовби викинутий за межі часу!

— А потім я стрибнув, — сказав він, — невдало стрибнув. Мене закрутило. Я боявся, що заплутаюсь у парашуті, якщо передчасно його розкрию. Зачекав, поки вирівняюсь. Ждав довго.

Отож Сагонові запам'яталося, що від початку й до кінця тієї події він чекав. Чекав, доки полум'я спалахне дужче. Потім ждав чогось на крилі літака. І коли в падінні летів по вертикалі до землі — ще й тоді ждав.

І це був Сагон, звичайний собі Сагон, ще простіший, ніж завжди, Сагон, який, стоячи над безоднею, трохи збентежений, тупцявся, нудьгуючи, на одному місці.

X

Ось уже дві години, як ми пливемо в атмосфері, де тиск в три рази нижчий від нормального. Екіпаж поволі стомлюється. Ми майже не розмовляємо. Ще кілька разів я пробував обережно натиснути на педалі. Без великих зусиль. Кожного разу мене охоплювавала та сама солодка знемога.

Дютетр задовго попереджає мене про віражі, потрібні йому для фотозйомки. Зараджую як можу, хоча штурвал повертається дуже мало. Нахиляю літак і тягну штурвал на себе. Мені вдається повернути літак, і Дютетр встигає зробити двадцять знімків.

— Яка висота?

— Десять тисяч двісті.

Я все ще думаю про Сагона... Людина — завжди людина. А ми — люди. І я завжди знаходив у собі тільки самого себе. Сагон знав тільки Сагона. Той, що вмирає, вмирає таким, яким він був. Коли смерть приходить до простого шахтаря — вмирає простий шахтар. Де ж міститься те дике безумство, яке вигадують письменники, щоб обманути нас?

В Іспанії я бачив, як з підвалу розваленого снарядом будинку витягували людину, котру відкопували кілька днів. Мовчки, здавалося, в якійсь раптовій несміливості, натовп оточував того, хто вернувся майже з того світу; вкритий сміттям, напівбезумний від задухи та голоду, він був схожий на викопне чудовисько. А коли хтось з натовпу насмілився спитати його про щось і він з тупою уважністю прислухався до запитань, несміливість юрби змінилась почуттям занепокоєння.

Ключі, якими намагалися привести до тями цього чоловіка, не підходили, бо ніхто не знав, про що і як його справді треба питати. Його запитували: "Що ви відчували?.. Що думали?.. Що робили?.." Навмання перекидали кладки через прірву, у своїх діях схожі на тих людей, що вдаються до першого-ліпшого заходу, аби тільки привернути увагу окутаного нічною темрявою глухонімого сліпця, якого намагаються врятувати.

А коли той чоловік уже зміг нам відповідати, він казав:

— Так, так, я чув, як щось довго тріщало..

Або:

— Мені було дуже тривожно. Це тривало так довго... О, дуже довго...

Або ще:

— У мене боліло в крижах, дуже боліло...

І цей чоловік розповідав нам тільки про цього чоловіка. Найбільше говорив про свій годинник, якого він загубив...

— Я шукав його... стільки шукав... але в такій темряві...

Життя, певно ж, навчило його відчувати плин часу і любити звичні речі. І щоб відчути свій світ, хоча той світ не виходив за межі обвалу серед ночі, він користувався почуттям тієї людини, якою був сам. І на головне запитання, якого ніхто не вмів йому поставити, хоч про нього всі і думали: — "Ким ви були? Кого відкрили в собі?" — він зміг би відповісти тільки одне: "Я відкрив самого себе".

Ніякі обставини не пробудять у нас когось іншого, про кого ми нічого не підозрювали. Жити — це значить повільно народжуватись. Було б надто легко — позичати готові чужі душі...

Іноді здається, що раптове осяяння може роздвоїти людську долю. Але осяяння — то тільки раптове бачення: Дух

зненацька помічає шлях,повільно заздалегідь підготовлений. Я довго вчив граматику. Мене вчили синтаксису. В мені розбудили почуття. І ось в моє серце стукає поема.

Звісно, тепер я не відчуваю ніякої любові, але якщо сьогодні ввечері щось прокинеться в моїй душі, то це тому що я раніше вже носив камені для невидимої споруди. Я готую свято. І я не матиму права казати, що в моїй душі раптом появився хтось інший, бо цього іншого створюю я сам.

Мені нема чого ждати од воєнних пригод окрім оцієї повільної підготовки. Згодом це оплатиться, як та граматика...

Повільне виснаження притупило в нас відчуття життя. Ми старіємо. Завдання робить нас старішими. Чого коштує політ на великій висоті? Чому дорівнює одна година, прожита на висоті десять тисяч метрів — тижню, трьом тижням чи місяцю нормального життя організму, нормальної роботи серця, легенів, артерій? А втім, мені це байдуже! Від того стану напівпритомності, який часто буває у мене, я постарів на кілька століть: я заринув у спокій стариків. Те, що хвилювало мене, коли я одягався до польоту, тепер видається мені безмежно далеким, загубленим у минулому. Аррас — у безмежно далекому майбутньому. Воєнні пригоди? А де ті воєнні пригоди?

Десять хвилин тому я мало не загинув, а розповісти мені нема чого, хіба що про маленьких ос, яких я бачив три секунди. Справжня ж пригода сталася б за десяту частку секунди. Але ніхто з нас не повертається, щоб розповісти про неї.

— Натисніть трохи лівою ногою, капітане.

Дютетр забув, що мої педалі обмерзли! А мені на думку спала картина, яка вразила мене ще в дитинстві. На тлі полярного сяйва там було намальовано дивне кладовище загиблих кораблів, скованих льодами південних морів. У попелистому світлі вічних сутінків вони розкривали свої обледенілі руки. Серед мертвого спокою в їхніх напнутих парусах ще лишився відбиток вітру, як на постелі лишається відбиток ніжного плеча. Але відчувалося, що ті вітрила тверді і крихкі.

У нас теж все замерзло. Замерзли важелі. Замерзли кулемети. Я запитав у стрільця:

— Як там ваші кулемети?

І він одказав:

— Уже все.

— Ну що ж...

У респіратор маски випльовую крижані голки. Час від часу в гумовій трубці доводиться розчавлювати льодяну пробку, яка не дає мені дихати. Стискаючи трубку, я відчуваю, як у ній тріщить лід.

— Стрілець, з киснем усе гаразд?

— Гаразд...

— Який тиск в балонах?

— Гм... Сімдесят.

— Добре.

Для нас замерз навіть час. Ми — три дідугани з сивими бородами. Ніякого руху. Ні поспіху. Ні прикрощів.

Воєнна пригода? Одного разу майор Аліас попередив мене:

— Намагайтесь бути обережнішим.

Як бути обережнішим, майоре Аліас? Винищувачі появляються зверху, раптово, мов блискавка. Група винищувачів, що летить на півтори тисячі метрів вище і помічає вас унизу, не поспішає. Вона маневрує, орієнтується і займає вигідну позицію. А ви ще нічого не знаєте. Ви мов та миша, над якою повисла тінь хижака. Миша уявляє, що вона живе. Вона ще грається в життя. Але вона вже в полоні у яструба, вона прилипла до його ока міцніше, як до смоли, бо яструб уже не випустить її.

Отак і ви — летите собі далі, мрієте, спостерігаєте землю, але ви вже приречені — вас прирекла якась ледь помітна темна цятка, що з'явилася в оці людини.

Дев'ять винищувачів — уся група кинуться прямо на вас, коли їм захочеться. У них досить часу. Пролітаючи з швидкістю дев'ятсот кілометрів на годину, вони сильно ударять вас гарпуном, який точно влучає у свою жертву. Ескадра бомбардувальників має таку вогняну силу, що може захищатися, але екіпаж розвідувального літака, одного у відкритому небі, ніколи не здолає сімдесят два кулемети, та, зрештою і помітити їх він зможе тільки по снопу їхніх трасуючих куль.

В ту мить, коли ви взнаєте, що вже почався бій, винищувач, мов та кобра, зразу випустивши всю свою отруту, виходить уже з поля обстрілу і, недосяжний, знов повисає над вами. Достоту кобра, яка спочатку похитується, тоді блискавкою вражає жертву і знову починає похитуватись.

Отож, хоч винищувачі й зникли, але від того нічого не змінилося. Навіть обличчя у льотчиків не змінилися. Вони змінюються тепер, коли в небі нікого нема і навколо панує спокій. Винищувач тепер — тільки безсторонній свідок, а в штурмана з пробитої сонної артерії витікає перша цівка крові, і з капота правого мотора несміливо просочуються перші язички полум'я, мов у ковальському горні. Кобра вже встигла згорнутися, а її отрута проникає в серце, і на обличчі здригається перший м'яз. Винищувачі не вбивають. Вони сіють смерть. І вона сходить, коли винищувачі вже пролетять.

Як бути обережнішим, майоре Аліас? Коли ми зіткнулись з винищувачами, я не міг нічого вирішувати. Я міг і не знати, що вони появились. Якби вони летіли наді мною, я б їх ніколи не побачив!

Бути обережнішим? Небо порожнє.

Земля порожня.

Людини немає, коли ведеш спостереження з висоти десять тисяч метрів. На такій відстані рухів людини не помітиш. Довгофокусні фотоапарати для нас тут як мікроскопи. Мікроскоп потрібен, щоб розгледіти не людину — її за допомогою цього приладу не побачиш, — а ознаки перебування людини: дороги, канали, поїзди, баржі. Людина ніби засіває пластинку мікроскопа. Я безпристрасний вчений,

війна для мене зараз — тільки об'єкт лабораторного дослідження.

— Дютетр, вони стріляють?

— Думаю, що стріляють.

Дютетр нічого не знає. Снаряди вибухають надто далеко, і клапті диму зливаються з землею. Вони й не сподіваються збити нас таким неточним вогнем. На висоті десять тисяч метрів ми практично невразливі. Вони стріляють, щоб визначити де ми, і можливо, навести на нас винищувачів. Винищувачів, що загубились в небі, як невидимі пилинки.

На землі нас бачать, бо коли літак летить на великій висоті, за ним тягнеться перламутрово-білий шлейф, наче фата молодої. Струс, викликаний польотом, кристалізує водяну пару атмосфери. І позаду нас розмотується периста стрічка крижаних голок. Якщо зовнішні атмосферні умови сприяють створенню хмар, то цей слід повільно ширшатиме і перетвориться на вечірню хмару над полями.

Винищувачі знаходять нас по звуках нашої рації, по вибухах снарядів коло літака і, нарешті, по нашому розкішному білому шлейфу. А проте ми летимо в майже зоряній порожнечі.

Ми летимо — я це добре знаю — із швидкістю п'ятсот тридцять кілометрів на годину... А тим часом усе стало нерухомим. Швидкість добре помітно на біговому полі. Тут усе плаває в порожнечі. Отак і земля — хоч вона рухається із швидкістю сорок два кілометри на секунду, а обертається навколо сонця дуже повільно. На один оберт витрачає цілий рік. Може і нас під впливом тяжіння щось повільно доганяє. Скільки літаків припадає на небо у повітряній війні? Це

пилинки в соборі! Самі пилинки, ми, можливо, притягуємо до себе кілька десятків, а то й сотень інших пилинок. І вся ця курява, наче витрушена з килима, повільно підіймається в промінні сонця.

Як же мені бути обережнішим, майоре Аліас? Прямо внизу крізь прозоре нерухоме скло я бачу тільки якісь дрібнички з іншої епохи. Я схиляюсь над вітринами музею. Але зараз, повернувши, я дивлюся на них проти світла. Там, далеко попереду, безперечно — Дюнкерк і море. Але під кутом я вже майже нічого не розрізняю. Сонце тепер зовсім низенько, і ялечу над величезною сяючою плитою.

— Дютетр, ви щось бачите крізь цю каламуть?

— По вертикалі бачу, капітане...

— Гей, стрілець, є щось нове про винищувачів?

— Нічого нового...

В дійсності я зовсім не знаю, переслідують нас винищувачі чи ні, чи бачать на землі, як за нами женуться павутини бабиного літа, схожі на ту, яку ми тягнемо за собою.

Бабине літо викликає у мене мрії. В думці зринає образ, і спочатку мені здається, що він привабливий: "...неприступні, як надто гарна жінка, ми женемося за своєю долею, повільно тягнучи за собою довгий шлейф з крижаних зірок..."

— Натисніть трохи лівою ногою!

Це вже реальність. Але я знову вертаюсь до своєї наївної поезії:

"...за нашим віражем зроблять віраж і сотні наших поклонників..."

Натиснути лівою... натиснути лівою... Коли б же я міг!

Надто гарній жінці не вдається її віраж.

— Якщо будете співати... ви зомлієте, капітане...

Виходить, я співав?

До речі, Дютетр відбиває у мене всяке бажання до легкої музики:

— Я майже кінчив зйомку. Скоро можна буде спускатися у напрямку Арраса.

Можна... можна... авжеж! Треба скористатись з нагоди.

Ого! Важелі газу теж обмерзли...

І я кажу собі:

"На цьому тижні з трьох екіпажів, що вилетіли на завдання, повернувся тільки один. Отже надії мало — надто велика небезпека в час війни. Та якщо ми й повернемося, нам не буде чого розповідати. Колись і я пережив немало пригод, близький до подвигів: прокладання нових поштових ліній, зустрічі з неприхильними племенами в Сахарі, Південна Америка... Але війна — це не справжній подвиг, це тільки ерзац подвигу. В основі подвигу лежить багатство зв'язків, ним же створених, завдання, які він ставить, звершення, до яких він кличе. Простої гри в орла і решку не перетворити на подвиг, навіть

якщо грають на життя або смерть. Війна — це не подвиг. Війна це хвороба. Як ото тиф".

Можливо, згодом я зрозумію, що єдиним моїм справжнім подвигом на війні було те, що мало місце в моїй кімнаті в Орконте.

XI

В Орконте, селищі поблизу Сен-Дізьє, де в люту зиму тридцять дев'ятого року базувалась моя група, я жив на фермі в саманному будиночку. Вночі температура була така низька, що вода в селянському глечику перетворювалась на лід, і перед тим як одягатися, я спочатку розтоплював грубу. Але для цього я мусив вилазити з постелі, де лежав, зігнувшись, і просто розкошував у теплі.

Мені здавалось, що нема нічого прекраснішого за це просто монастирське ліжко в порожній і холодній кімнаті. Тут я блаженствував після денних турбот. Тут я тішився й безпекою. Ніщо мені тут не загрожувало. Вдень моє тіло зазнавало суворих випробувань на великій висоті, під кулями і снарядами. Вдень воно могло перетворитися на згусток страждань, його могли незаслужено розірвати. Вдень моє тіло не належало мені. Більше не належало. Від нього могли одірвати руки, ноги, з нього могли випустити кров. Бо на війні ваше тіло стає складом речей, які вже не є вашою власністю. Судовий виконавець приходить і вимагає ваші очі. І ви оддаєте йому свою здатність бачити. Судовий виконавець приходить і вимагає ваші ноги. І ви віддаєте йому свою здатність ходити. Судовий виконавець приходить з факелом і вимагає всю шкіру з вашого обличчя. І ви вже тільки потвора, бо віддали йому як викуп свою здатність дружньо всміхатися людям. Отож тіло, яке в один і той же день могло стати моїм ворогом і завдавати мені болю, яке могло перетворити на фабрику стогону — це

тіло поки що було моїм товаришем, слухняним і рідним, згорнувшись на простирадлі, воно відпочивало в напівсні, не доносячи до свідомості нічого, крім своїх радощів життя і свого блаженного хропіння. Але мені доводилося виганяти його з ліжка, умивати крижаною водою, голити, одягати, щоб у гарному вигляді підставити його під металеві осколки. Це вставання було таке, що здавалося, то не з постелі, то виривають з материнських обіймів, відривають од материнської груді, від усього, що в дитинстві ніжить, пестить, захищає тіло дитини.

Тоді, добре все зваживши, добре обміркувавши і якнайдовше відклавши своє рішення, я стискував зуби, одним скоком підбігав до груби, кидав у неї оберемок дров і обливав їх бензином. Потім, як тільки полум'я охоплювало дрова, я знову перетинав кімнату і пірнав у ліжко, де ще було тепло і звідки, сховавшись під ковдрою і периною я тільки лівим оком стежив за грубою. Спочатку не розгорялось, а тоді на стелі появлялись короткі віблиски. І скоро вогонь уже панував у грубі, мов радість на доброму святі. Там починало тріщати, гудіти, співати. Було весело, як на сільському весіллі, коли гості, вже трохи випивши, збуджено розмовляють, підштовхують один одного ліктями.

А то мені здавалось, що мій добрий вогонь стереже мене, мов той вірний і спритний собака, який старанно виконує

свою службу. Дивлячис на вогонь я відчував якісь приховані радощі. І коли свято було вже в розпалі, коли тіні весело танцювали на стінах і стелі і лунала ота гаряча золотиста музика, і в грубі вже збиралися купи жару, коли моя кімната пропахувалась чарівним запахом смоли і диму, — я вискакував, залишаючи одного товариша задля другого, віддавав перевагу щедрішому і не знав до пуття, чи то я підсмажував собі живіт, а чи зігрівав своє серце. З двох спокус

я боягузливо піддавався дужчій, яскравішій, тій, яка своїми фанфарами і вогнями краще себе рекламувала.

Отож я тричі переходив кімнату — спочатку, щоб затопити грубу, потім — щоб лягти знову у ліжко і втретє — повертався зібрати врожай полум'я; тричі, клацаючи зубами, я перетинав льодяну порожнечу своєї кімнати і якоюсь мірою узнав, що таке полярні експедиції. Я пролетів через пустелю до щасливої посадки, і цей великий вогонь, який танцював переді мною свій танець сторожового пса, був мені винагородою.

Вся ця історія, здавалося б, не має ніякого значення. Але для мене то була велика пригода — подвиг. Моя кімната ясно показала мені те, чого я ніколи не побачив би в ній, коли б побував на цій фермі як турист. Тоді вона відкрила б мені тільки свою звичайну порожнечу з єдиним ліжком, глеком для води і поганенькою грубою. І я лише позіхнув би там кілька разів. Як я міг би розрізнити в ній її сторони, троє царств — сну, вогню і пустелі? Як я міг би вгадати оті перетворення тіла, коли воно спочатку — тіло дитяти, що припало до материнської груді, зігріте і захищене; потім — тіло солдата, створене для страждання, а тоді — тіло людини, збагаченої радістю здобуття вогню, цієї святині племені. Вогонь прославляє хазяїна і його друзів. Приходячи до свого товариша, вони беруть участь у його святі, сідають круг нього, розмовляють про свої справи, про тривоги та важку працю і, потираючи руками і набиваючи люльки тютюном, кажуть: "Приємно все-таки біля вогню!"

Але немає більше вогню, щоб можна було подумати про ніжність. Немає вже й холодної кімнати, щоб можна було подумати про подвиг. І мрія зникає. Є тільки абсолютна порожнеча. Є тільки глибока старість. Є тільки один голос, що звертається до мене, голос Дютетра, наполегливого в своєму нездійсненному бажанні:

— Натисніть трохи лівою ногою, капітане...

XII

Я справно виконую свою роботу. Хоч мій екіпаж приречений на поразку. Мене окутує дух поразки. Поразка просочується скрізь, а один знак її — у мене в руці.

Важелі газу обмерзли. Я мушу летіти тільки на повному режимі. І оці два куски заліза ставлять переді мною нерозв'язні проблеми.

На цьому літаку дуже важко збільшити кількість обертів гвинтів. Якщо я піду в піке на повному режимі, швидкість досягне близько восьмисот кілометрів на годину, мотори працюватимуть з перевантаженням. А перевантаження може призвести до поломки.

В крайньому разі я міг би роз'єднати контакти запалювання. Але тоді неминуче станеться аварія. Аварія призведе до зриву завдання, можливо я втрачу й літак. Далеко не скрізь можна посадити літак, що приземляється з швидкістю сто вісімдесят кілометрів на годину.

Отже, треба неодмінно вивільнити рукоятки. Після першого зусилля мені щастить зрушити ліву. А права не піддається.

Коли б тепер зменшити оберти лівого мотора, яким уже можна керувати, я міг би приземлитися на допустимій швидкості. Але якщо я зменшу кількість обертів лівого мотора, мені доведеться вирівняти бокову силу тяги правого, яка, безперечно, поведе літак ліворуч. Треба протидіяти такому крутінню. А педалі, від яких це залежить, геть замерзли.

Виходить, я не можу нічого вирівняти. Зменшивши кількість обертів лівого мотора, я попаду в штопор.

Отож мені лишається тільки піти на риск і, спускаючись, перевищити режим, при якому, за теорією, може розвалитися мотор. Три з половиною тисячі обертів — це вже небезпека, що мотор розвалиться.

Усе це безглуздя. Усе не так як слід. Нас світ складається з багатьох шестерень, погано припасованих одна до одної. І справа тут не в механізмах, а в Годинникарі. Немає Годинникаря.

Вже дев'ять місяців, як точиться війна, а ми ще й досі не добилися, щоб заводи, які виготовляють кулемети і системи управління, забепечували безперебійну роботу їх в умовах великої висоти. Виною тут не безтурботність людей. Люди здебільшого чесні і сумлінні. Їхня інертність майже завжди є наслідком, а не причиною марності їхніх зусиль.

Марність зусиль гнітить усіх нас, мов приреченість. Вона гнітить піхотинців, озброєних багнетами проти танків. Вона гнітить льотчиків, які борються один проти десяти. Вона гнітить і тих, хто мав би подбати про удосконалення кулеметів і систем управління.

Ми живемо в сліпому череві адміністрації. Адміністрація — це машина. Чим досконаліша вона, тим менше місця лишається для втручання людини. При досконалій адміністрації, в якій людина відіграє роль шестерні, — лінощі, нечесність, несправедливість не можуть процвітати.

Але так само як машина створена для того, щоб послідовно виконувати раз і назавжди передбачені рухи, адміністрація не

здатна до творчої дії. Вона тільки керує. Вона застосовує таку ось кару за таку провину, дає таку ось відповідь на таке завдання. Адміністрація не для того, щоб розв'язувати нові проблеми. Якщо в штампувальну машину закласти шматки дерева, то з не ще не вийдуть готові меблі. Щоб пристосувати машину до цього, людина повинна мати право переробити її. Але ж адміністрацію для того і створено, щоб не допустити небажаного втручання людини, і її шестерні відкидають таке втручання. Вони відкидають Годинникаря.

У групу 2/33 мене перевели в листопаді. Коли я прибув, товариші попередили мене:

— Ти гулятимеш над Німеччиною без кулеметів і управління.

Потім, щоб заспокоїти мене, додали:

— Не хвилюйся. Ти нічого не втрачаєш. Все одно винищувачі збивають нас до того, як ми їх помітимо.

У травні, через півроку після тієї розмови, кулемети і система управління так само замерзають.

Я згадую старовинний, як моя країна вислів: "Коли всім здається, що Франція вже загинула, її врятовує чудо". І я зрозумів, чому це так. Траплялось іноді, що страшне лихо розладнувало чудову адміністративну систему і її не можна було полагодити; тоді, не маючи нічого ліпшого, замість неї ставили простих людей. І люди все врятували.

Коли в міністерство авіації влучить бомба і від нього залишиться тільки купа каміння та попелу, тоді негайно покличуть першого-ліпшого капрала і скажуть йому:

— Вам доручається зробити так, щоб система управління не замерзала. Вам надаються всі права. Робіть що знаєте. Але якщо за два тижні вона все ще замерзатиме, ви підете на каторгу.

Тоді, можливо, система управління відтане.

Я можу навести сотню прикладів таких вад. В одному північному департаменті інтенданство реквізувало корів, що мали телитись, і перетворило різниці на кладовище ненароджених телят. Жоден гвинтик машини, жоден полковник інтендантської служби не міг діяти інакше, як гвинтик. Усі вони підпорядковані іншому гвинтику, мов у тому годиннику. Будь-який протест нічого не дав би. Ось чому, як тільки машина почала псуватись, вона заходилася вбивати тільних корів. Та це, либонь, чи не найменше лихо. Бо коли б машина розладналася більше, то вона, певно, почала б убивати і полковників.

Мене до глибини душі гнітить оцей загальний занепад. Але навряд чи буде користь від того, що один мій мотор ось-ось вийде з ладу, і я знову натискаю на праву рукоятку. Розсердившись, тисну з усієї сили. І зразу ж відпускаю. Від зусилля знову заболіло серце. Справді, людина не так створена, щоб на висоті десять тисяч метрів робити фізичні вправи. Відчуваю глухий біль, мовби докір совісті, що несподівано прокинулася, коли все тіло спить глибоким сном.

Хай собі розвалюються мотори, якщо їм так хочеться. Мені байдуже. Стараюся відітхнути. Здається, що я вже не відітхну, коли щось відверне мою увагу. Згадуються міхи, якими колись роздували вогонь. Я роздмухую свій вогонь. Я дуже хотів би переконати його, щоб він знову "зайнявся".

Що ж я таке зіпсував? На висоті десять тисяч метрів од різкого фізичного зусилля може розірватися серцевий м'яз. Це дуже ніжна річ — серце. Воно має довго служити. Це ж безглуздя ризикувати серцем задля такої грубої роботи. Це все одно, що палити діаманти, аби спекти яблуко.

XIII

Це все одно що палити всі села на півночі Франції, хоча знищення їх і на півдня не затримало б наступу німців. А проте всі ті села, і старовинні церкви, і старенькі, повні спогадів будинки з натертими до блиску горіховими паркетними підлогами, з гарною білизною в шафах, з мереживними, донині цілими й добрими завісками на вікнах — усе це від Дюнкерка до Ельзаса, я бачу, палає.

"Палає" — це сильне слово, якщо говорити про бачення з десяти тисяч метрів, бо й над селами, і над лісами видно тільки нерухомий дим, ніби якийсь білуватий холодець. Вогню не бачиш — там відбувається приховане пожирання. На висоті десять тисяч метрів час іде ніби повільніше, бо там немає руху. Нема ні тріскотливого полум'я, ні балок, що валяться на землю, ні клубів чорного диму. Нема нічого, крім тої сіруватої каламуті, що ніби застигла в янтарі.

Чи вилікують коли цей ліс? Чи вилікують коли це село? Якщо дивитися звідси, де я, то здається, що вогонь гризе їх повільно, ніби хвороба.

Тут можна ще багато чого сказати. "Ми не будемо берегти села". Я чув такі слова. І вони були необхідні. Село під час війни — це не вузол традицій. У ворожих руках воно перетворюється на житло для пацюків. Усе змінює своє значення. Оті старенькі дерева, яким уже по триста років,

захищали вашу стареньку батьківську хатину. Але тепер вони затуляють поле обстрілу двадцятидвохрічному лейтенанту. Він посилає до сам півтора десятка солдатів, щоб знищили цей витвір часу. Задля десятихвилинної операції він знищує триста років терплячої праці людини і сонця, триста років домашнього культу, сповненого багатьох родинних подій, що відбувалися під тінню цих дерев. Ви кажете йому:

— Це мої дерева.

Він не чує вас. Він воює. Він має слушність.

Але ось палять села заради гри у війну, заради неї ж вирубують парки і приносять в жертву екіпажі, і навіть посилають піхоту з багнетами проти танків. І тоді стає невимовно кепсько. Бо все це ні до чого.

Ворог пізнав одну явну істину і використовує її. Люди займають мало місця на широких просторах землі. Потрібно було з сто мільонів солдатів, щоб вишикувавши їх, утворити суцільну стіну. Отже, між військовими підрозділами є проміжки. Вони ліквідуються в принципі пересуванням військ, але з погляду танкового з'єднання недостатньо моторизована армія є ніби нерухома армія. І проміжок між військовими частинами стає для танків справжніми воротами. Звідси випливає просте тактичне правило: "Танкова дивізія повинна діяти як вода. Вона має легенько тиснути на оборону ворога і посуватися вперед тільки там, де немає ніякого опору". Танки й тиснуть на лінію оборони. В обороні завжди є проміжки. Танки завжди проходять.

Ці танкові рейди, які здійснюються досить легко, бо, не маючи власних танків, ми не можемо опиратися їм, завдають непоправних втрат, хоч, на перший погляд, пошкодження

бувають і незначні (захоплення місцевих штабів, обриви телефонних ліній, пожежі в селах). Танки відіграють роль хімічних речовин, які знищують не сам організм, а його нерви і лімфатичні вузли. На території, де блискавкою промчали танки, будь-яка армія, хоч вона, здавалося б, майже не мала втрат, — уже не справжня армія. То вже тільки окремі незалежні згустки. Там, де був цілісний організм, лишаються тільки не пов'язані один з одним органи. Між тими згустками людей, які б сміливі не були ті воїни, ворог просувається як тільки хоче. Армія втрачає боєздатність, коли вона стає тільки юрбою солдат.

Технічні засоби не створюються за два тижні. Ні навіть... Ми відстали в озброєнні. Нас було сорок мільйонів сільськогосподарських працівників проти вісімдесяти мільйонів промислових!

Ми виставляємо одного солдата проти трьох ворожих. Один літак — проти десяти чи двадцяти і, після Дюнкерка — один танк проти ста.

Нам нема коли думати про минуле. Ми живемо сучасним. А сучасність така: ніяка жертва ніколи і ніде неспроможна затримати наступ німців.

Тому, од вершини до самого низу цивільної і військової ієрархії, од водопровідника до міністра, від солдата до генерала — всі відчувають ніби докір сумління, якого ніхто не може і не наважується висловити. Жертвопринесення втрачає всю велич, якщо воно стає тільки пародією або самогубством. Прекрасна річ — самопожертва: кілька чоловік гине, щоб урятувати інших. Задля цього кидаються у вогонь під час пожежі. В укріпленому таборі б'ються до смерті, щоб свої мали час прийти на виручку. Так, це правда, але що б ми не робили, вогонь охопить геть усе. І немає табору, де можна було б

укріпитись. І нема ніякої надії, що хтось прийде на виручку. І тих, задля кого ми боремось чи вдаємо, що боремось, ми, здається, просто кидаємо на загибель, бо літак, який розвалює міста в тилу військ змінив характер війни.

Згодом я почую, як сторонні люди дорікатимуть Франції за ті кілька мостів, що не були висаджені в повітря, за кілька слі, які не були спалені, і за тих солдатів, яких не вбили. Але мене дуже дивує якраз протилежне. Мене вражає та безмежна готовність, з якою ми закриваємо очі й вуха. Вражає наша безнадійна боротьба проти очевидності. Все вже ні до чого, а ми висаджуємо в повітря мости, аби тільки продовжувати гру. Палимо справжні села, аби тільки продовжувати гру. І наші люди вмирають, аби тільки продовжувати гру.

Звісно, де про що забувають! Часом забувають мости, забувають села, залишають в живих солдатів. Але трагедія цього розгрому у тому, що дії втрачають будь-яке значення. Той, хто висаджує в повітря міст, не може зробити цього без огиди. Цей солдат не затримує ворога, він тільки перетворює міст на руїну. Він руйнує свою країну, аби тільки мати гарну карикатуру війни.

Дії можуть бути переконливі тільки тоді, коли вони мають видиме значення. Варто підпалити будинки, якщо під руїнами їх загине ворог. Але ворог, що спирається на свої сто шістдесят дивізій, сміється над нашими пожежами і над нашими мертвими.

Треба, щоб те, заради чого спалюють село, було варте самого села. Але тепер значення спаленого села стало тільки карикатурою значення.

Треба, щоб те, заради чого вмираєш, було варте самої смерті. Добре чи погано воюють солдати? Саме це питання не має ніякого сенсу. За теорією, містечко чи село може оборонятися три години! Але солдати дістають наказ держати його. Не маючи ніяких засобів для боротьби, вони самі схиляють ворога розбити це село, аби тільки дотриматися правил гри у війну. Як той любязний суперник за шахівницею: "Ти забув узяти пішака".

Так і ми кидаємо виклик ворогові:

— Ми — захисники цього села. Ви наступаєте. Починайте!

Питання вирішено. Ворожа ескадрилья каблуком розчавлює село.

— Добре зіграно!

Є звісно, люди інертні, але пасивність — це прихована форма відчаю. Є звісно, і дезертири. Сам майор Аліас два чи три рази погрожував своїм револьвером похмурим утікачам, яких зустрічав на дорогах і які плутано відповідали на його запитання. Так хочеться схопити винуватця катастрофи і, знищивши його, усе врятувати! Утікачі винні, що втекли, бо якби вони не тікали, то не було б і втечі. І якщо навести на них револьвер — все буде гаразд... Але ж це те саме, що ховати хворих, аби знищити хворобу. Майор Аліас зрештою ховав свій револьвер у кишеню, бо в його власних очах той револьвер набирав раптом надто помпезного вигляду, немов опереточна шабля. Аліас добре розумів, що ці похмурі люди є наслідком катастрофи, а не її причиною.

Аліас добре знає, що ці люди, такі самі, точно такі самі, як і ті, що десь в іншому місці сьогодні все ще йдуть на смерть. Сто

п'ятдесят тисяч їх загинуло за останні два тижні. Але є і гарячі голови, які вимагають, щоб їм пояснили, заради чого це робиться.

Нелегко пояснити це.

Бігун має пройти дистанцію свого життя, змагаючись з бігунами такого ж класу. Але одразу ж після старту він помічає, що тягне на нозі ядро каторжника. Його суперники летять, мов на крилах. Боротьба вже не має ніякого значення. Людина сходить з дистанції.

— Це не враховується...

— Враховується! Враховується!

Що придумати, аби примусити людину віддати себе всю цьому змаганню, яке вже перестало бути змаганням?

Аліас чудово знає, про що думають солдати. Вони теж думають:

"Це не враховується..."

Аліас ховає свій револьвер і шукає добру відповідь.

Є тільки одна добра відповідь. Єдина. Хай хто спробує знайти іншу:

— Ваша смерть нічого не змінить. Поразка вже сталася. Але її треба показати в кількості мертвих. Має бути траур. Настала ваша черга виконати цю роль.

— Єсть, пане майоре.

Аліас не зневажає втікачів. Він надто добре знає, що його відповіді буде достатньо. І нам теж достатньо його вдалої, ледь завуальованої відповіді:

— Це дуже неприємно... Але в штабі наполягають. Дуже наполягають... Нічого не вдієш.

— Слухаюсь, пане майоре.

Я міркую просто: ті, хто загинув, є запорукою для інших.

XIV

Я так постарів, що в мене все уже лишилося позаду. Я дивлюся крізь велике блискуче скло кабіни. Там, унизу — люди. Інфузорії на скельці мікроскопа. Чи можуть кого цікавити сімейні драми інфузорій?

Коли б не цей, наче живий, біль у серці, я поринув би у сни, мов старіючий тиран. Десять хвилин тому я вигадав історію з поклонниками. Це така брехня, що аж нудить. Чи міг я, побачивши винищувачів, мріяти про ніжні зітхання? Я думав тільки про гостроносих ос, які боляче кусаються. Авжеж. Вони були маленькі, ті підлі оси.

І я без огиди міг вигадати сукню з шлейфом! Я зовсім не думав про неї, бо ніколи не бачив, який слід тягнеться за моїм літаком. З цієї кабіни, куди мене засунули, мов ту люльку в кисет, мені зовсім не видно, що робиться позаду. Я дивлюся назад очима стрільця. І то не завжди. Тільки тоді, коли ларингофони не зіпсовані! І мій стрілець ніколи не сказав мені: "Он скільки закоханих поклонників іде за нашим шлейфом..."

Лишився тільки скепсис і гра словами. Звісно, мені хотілося б вірити, боротися, перемагати. Але даремно ми вдаємо, що, палячи власні села, віримо, боремось, перемагаємо, дуже важко знайти в цьому натхнення.

Важко жити. Людина — це тільки вузол стосунків, а мої зв'язки мало чого варті.

Що ж у мені вийшло із ладу? В чому таємниці всяких змін? Чому те, що зараз видається мені абстрактним і далеким, за інших умов могло б глибоко схвилювати мене? Чому іноді одне слово, один жест можуть створити нескінченні кола в людській долі? Чому, коли б я був Пастером, гра інфузорій могла б стати для мене такою зворушливою, що пластинка мікроскопа здалася б мені величезною територією, більшою, ніж незайманий ліс, і, схилившись над нею, я зміг би пережити пригоду найвищої форми?

Чому ота чорна цятка, отой людський дім, там, унизу...

І знов на думку мені приходить спогад.

Коли я був хлопчаком... Я повертаюся до свого далекого дитинства. Дитинство — це величезний край, звідки прийшов кожен із нас. Звідки я? Я з дитинства. Я прийшов із свого дитинства, із якоїсь країни... Отож, будучи хлопчаком, я пережив одного вечора дивну пригоду.

Мені було п'ять років чи шість. Була восьма година вечора. Восьма година — це час, коли діти повинні вже спати. Особливо взимку, взимку то вже ніч. Але про мене забули.

На першому поверсі нашого просторого сільського будинку були сіни — мені здавалося, що вони дуже великі, — і в ті сіни

виходили двері теплої кімнати, де ми, діти, обідали. Я завжди боявся цих сіней, можливо тому, що слабке світло лампи, яка висіла посередині, мов якийсь сигнал, ледве розсіювало довколишню темряву, і ще тому, що в тиші потріскували високі дерев'яні панелі, і тому, що там було холодно. З теплих освітлених кімнат сюди входили мов у печеру.

Але того вечора, побачивши, що про мене забули, я підкорився злому демону, навшпиньках дотягнувся до ручки дверей, злегенька натиснув на двері, вийшов у сіни і заходився потайки вивчати світ.

Проте мені здалося, що дерев'яні панелі, потріскуючи, попереджають мене про небесну кару. В напівтемряві я невиразно бачив, як ті панелі докірливо дивляться на мене. Не наважуючись іти далі, я якось виліз на невеличкий столик, притулився спиною до стіни і спустивши ноги, відчуваючи, як калатає серце, сидів на ньому, як сидять на скелі серед моря, ті, хто зазнав корабельної аварії.

Саме в цей час відчинилися двері вітальні, два мої дядьки, які завжди навіювали на мене священний жах, вийшли в сіни і, зачинивши двері, за якими було світло й гамірно, почали ходити сюди-туди по сінях.

Я тремтів від страху, що вони побачать мене. Один з них, дядько Гюбер, був для мене втіленням суворості. Посланцем божественного правосуддя. Коли, бувало, я в чому провинюся, цей чоловік, який ніколи й пальцем не торкнув би дитини, повторював мені, суплячи страшні брови: "На другий раз, як я поїду в Америку, я привезу звідти машину, що шмагає дітей. Там усе вдосконалено, в Америці. Через те й діти там дуже слухняні. А батьки там тільки й знають, що відпочивати..."

Не подобалась мені та Америка.

Отак вони ходили туди й сюди по величезних сінях і не помічали мене. Я водив за ними очима, прислухався, тамуючи подих і відчуваючи, що в голові мені паморочиться. "В нас час..." казали вони. І відходили з своєю таємницею, яку знають тільки дорослі, а я сам до себе повторював їх слова: "В наш час..." А тоді вони поверталися, як приплив, що знову приносив мені загадкові скарби. "Це ж безглуздя, — казав один другому, — це просто безглуздя..." Я підхоплював цю фразу, мов якусь незвичайну річ. І повільно повторював, щоб випробувати силу дії цих слів на мою п'ятилітню свідомість: "Це ж безглуздя, це просто безглуздя..."

Отож відплив оддаляв моїх дядьків. Приплив знову приносив їх до мене. Це явище, яке відкривало мені в житті ще неясні перспективи, відбувалося так же чітко, як рухаються, відповідно до законів тяжіння, небесні тіла. А я був навіки прикований до свого столика — таємничий свідок урочистого засідання, на якому обидва мої всевідаючі дядьки спільно творили світ. Будинок міг стояти ще тисячу років, і два мої дядьки, неквапливо, як той маятник, ходячи туди й назад по сінях, ще тисячу років створювали б там відчуття вічності.

Цяточка, до якої я придивляюсь, — це, безперечно, людський дім, унизу піді мною, за десять кілометрів. Мені це ні про що не говорить. Але ж, можливо, то великий сільський будинок, у якому розмірено ходять два дядьки і повільно створюють у дитячій свідомості щось таке казкове, як безмежність морів.

З десяти тисяч метрів я бачу територію цілої провінції, але мені так тісно, що я майже задихаюсь. У мене тут менше простору, ніж було його в тому чорному зернятку.

Я втратив почуття простору. Я сліпий щодо простору. Але я прагну його. І мені здається, що я торкаюсь тут спільної міри всіх людських поривань.

Коли якийсь випадок пробуджує в людині любов, то все в ній кориться цій любові, і любов дає почуття простору. Коли я жив у Сахарі, араби часом приходили вночі до нашого багаття, щоб попередити нас про небезпеку, і тоді пустеля оживала і набувала сенсу. Ці вісники створили простір пустелі. Те саме буває і з музикою, якщо вона прекрасна. І з простим запахом старої шафи, якщо вона пробуджує і оживляє спогади. Пафос — це і є відчуття простору.

Але я розумію й інше: все, що стосується людини, не можна ні підрахувати ні виміряти. Справжній простір не сприймається зором, його пізнає тільки розум. Простір — як мова, бо мова зв'язує між собою все.

Тепер мені здається, я краще розумію, що таке цивілізація. Це спадщина віруванб, звичаїв і знань, повільно зібраних протягом століть; іноді їх важко виправдати логікою речей, але вони виправдовують самі себе, бо, мов ті дороги, якщо вони кудись ведуть, ця спадщина відкриває людині її внутрішній простір.

Погані книги твердили нам про потребу втечі. Звісно, вирушаючи в подорож, люди шукають простору. Але духовний простір не можна знайти. Його створюють. А втеча ніколи ні до чого не призводила.

Коли людина, щоб відчути себе людиною, має потребу брати участь у змаганнях з бігу, співати в хорі чи воювати, то це вже пута, якими вона старається зв'язати себе з іншими, з усім світом. Але які ж то жалюгідні зв'язки! Якщо суспільна

культура добре розвинена, вона сповнює людину навіть тоді, коли ця людина сидить на одному місці.

У якомусть тихому містечку крізь туман дощового дня я помічаю немічну каліку — самотня, вона задумливо сидить біля вікна. Хто вона? Що з неї зробили? Про духовну культуру цього містечка я судитиму про насиченості його нинішнього життя. Чого варті ми, якщо стаємо нерухомі?

У віруючого домініканця, який молиться богу, внутрішнє життя насичене вдосталь. Ця людина тільки тоді й відчуває себе справжньою людиною, коли, нерухомо розпластавшись, молиться. У Пастера, коли він затамувавши подих, схиляється над своїм мікроскопом, внутрішнє життя насичене вдосталь. Пастер тільки тоді відчуває себе повноцінною людиною, коли спостерігає. Тоді він іде вперед. Тоді він поспішає. Він іде гігантськими кроками, хоча й не рухається, і йому відкривається безмежний простір. Сезанн, мовчазний і нерухомий перед своїм етюдом, теж живе неоціненним внутрішнім життям. Людиною в повному розумінні слова він почуває себе тільки тоді, коли мовчки вдивляється і оцінює. Тоді його полотно стає для нього ширше, ніж море.

Простір, дарований домом мого дитинства, простір, даний мені кімнатою в Орконте, простір, дарований Пастеру всім тим, що він бачив через мікроскоп, простір, що відкривається поемою — все це крихкі і прекрасні блага, якими наділяє тільки духовна культура, бо простір існує для розуму, а не для очей, і немає простору, який можна було б збагнути без мови.

Але як воскресити значення моєї мови в час, коли все на світі перемішалося? Коли дерева парків — це і ковчег для багатьох поколінь родини, і водночас проста перешкода, яка заважає артилеристові. Коли прес бомбардувальників важко тисне на міста і примушує народ текти, як тече чорний сік, по

дорогах. Коли Франція — в мерзенному безладді, мов той розкиданий мурашник. Коли бореться не з явним супротивником, а з обмерзлими педалями, рукоятками, які заклинило, з гвинтами, які не держать...

— Можете спускатися!

Я можу спускатися. Спущусь. Полечу до Арраса на невеликій висоті. А за мною полетить і тисячолітня цивілізація, яка має мені допомогти. Але вона зовсім не допомагає мені. Бо, звісно, зараз не час для винагород.

При швидкості вісімсот кілометрів на годину і трьох тисячах п'ятистах тридцяти обертах на хвилину я зменшую висоту.

Розвернувшись, відходжу від надміру червоного полярного сонця. Попереду, внизу, на п'ять-шість кілометрів, помічаю прямолінійне громаддя хмар. Їхня тінь вкрила чималу частину Франції. Аррас теж. Уявляю собі: під цим громаддям все в темряві. Там — черево здоровенного казана, у якому повільно клекоче війна. Забиті дороги, пожежі, покинуте військове майно, зруйновані села, хаос... величезний хаос. Люди безглуздо метушаться під хмарами, немов ті стоноги під своїм каменем.

Цей спуск схожий на загибель. Доведеться нам хляпатись по грязюці. Ми вертаємось до якогось занепалого варварства. Там, унизу, все розкладається! Ми схожі на багатих мандрівників, які, проживши довгі роки у країнах коралів і пальм, повертаються геть розорені, до рідної буденності, де на них чекає скупа сім'я з брудним домашнім начинням, гіркота родинних чвар, судові виконавці, постійні турботи про гроші, марні надії, ганебні виселення з житла, зухвальство

домовласників, злидні і смердюча смерть у лікарні. Тут принаймні смерть чиста! Крижана і вогняна смерть. Сонце, небо, лід і вогонь. Але там, унизу, тебе повільно засмоктує сіра глина.

XV

— Курс на південь, капітане. Висоту збавимо над французькою зоною!

Дивлячись на ті чорні дороги — мені було вже добре видно їх, — я розумію, що таке мир. Це коли все добре впорядковано. Селяни увечері повертаються додому. В комори зсипають зерно. І складають у шафи білизну. В мирний час кожен знає, де знайти якусь річ. І де зустрітися з товаришем. Знають також, де сьогодні спатимуть. Так! Мир гине, коли рветься канва, коли тобі більше немає місця в світі, коли не знаєш, де шукати того, кого любиш, коли чоловік, вийшовши в море, не вернувся.

Мир — це коли речі мають своє місце, своє значення, і його добре видно крізь зовнішню оболонку. Коли ці речі є частиною чогось більшого ніж вони самі, як розрізнені солі землі, з'єднані в дереві.

Але тепер війна.

Отож я лечу над чорними дорогами, по яких нескінченним потоком тече лава. Кажуть, що евакуюють населення. Та це вже неправда. Люди евакуюються хто як може. В цьому великому переселенні є якесь заразне божевілля. Бо куди справді йдуть оті скитальці? Вони прямують на південь, ніби там на них чекають житло і їжа, і сердечна гостина. Але на півдні є тільки забиті людьми міста, де сплять в сараях і де от-

от не стане харчів. Так навіть найщедріші люди помалу стають лихими — через безглуздя цього нашестя, яке поволі, мов потік грязюки, засмоктує і їх самих. Одна-єдина провінція не може прихистити і прогодувати всю Францію.

Куди вони йдуть? Вони й самі не знають! Прямують до якихось примарних зупинок, бо тільки-но той караван досягне оази, як оази вже немає. Кожна оаза зникає, коли настає її черга, і в свою чергу вливається в караван. І якщо караван добирається до справжнього села, яке вдає, ніби ще живе, він першого ж вечора висмоктує з нього всі соки. Він об'їдає те село, як черви об'їдають кістку.

Ворог просувається швидше, ніж біженці. Подекуди танки доганяють цей потік, тоді він густішає і повзе назад. Іноді в тому потоці плутаються цілі німецькі дивізії, і часом можна побачити парадоксальну річ: ті, що десь в інших місцях убивали, тут дають напитися.

За час нашого відступу ми стояли, мабуть, у десятьох селах. І всмоктувались у цей повільний липкий потік, який неквапливо тягнувся через ті села.

— Куди ви йдете?

— Самі не знаємо.

Вони ніколи нічого не знали. Ніхто нічого не знав. Вони евакуювались. Ніде вже не було жодного вільного куточка. Жодної дороги, по якій можна було б проїхати. А вони евакуювались. На півночі хтось розкидав ногою мурашник, і мурашки розлізлися навсібіч. Працьовито. Без паніки. Без надії. Без відчаю. Ніби виконували обов'язок.

— Хто дав вам наказ евакуюватися?

Наказ давали завжди мер, учитель, або заступник мера. На світанку, близько третьої години, той наказ раптом будив усе село.

— Евакуація.

Вони ждали його. Два тижні вони бачили, як проходили біженці, і вже не вірили в недоторканність свого дому. Але ж людина віддавна вже не кочівник. Вона будувала села, які стояли віками. Вона полірувала меблі, які служили потім ще й онукам. Батьківська хата приймала людину при народженні і не відпускала до самої смерті; а потім як справний корабель, що пливе від берега до берега, хата переходила синові. Та ось — кінець: більше в тому домі не жити. Люди йшли, не знаючи куди й чого!

XVI

Нелегкі наші дороги! Іноді бувають такі завдання, що за ранок доводиться кинути оком на Ельзас, Бельгію, Голландію, північ Франції і на море. Але здебільшого ми розв'язуємо наземні завдання, і наш горизонт найчастіше обмежуться наземні завдання, і наш горизонт найчастіше обмежується дорожньою пробкою десь на перехресті. Ось три дні тому ми з Дютетром бачили, як розвалилося село, де ми жили.

Мені, мабуть, ніколи не вдасться позбутися цього невідчепного спогаду. Десь близько шостої години ранку Дютетр і я, виходячи з дому, побачили страшенне безладдя. З усіх гаражів, з усіх сараїв на вузенькі вулиці висипали найрізноманітніші засоби пересування — нові автомобілі і старовинні екіпажі, які п'ятдесят років спали в куряві, вози для

сіна і грузовики, автобуси і двоколісні бідки. На цьому ярмарку, як добре пошукати, можна було б знайти і диліжанси! На білий світ повитягали всі ящики на колесах. У них витрушують сімейні скарби. У подертих простирадлах їх тягнуть як попало до воза. І всі ці скарби стають уже ні на що не схожі.

В свій час вони визначали обличчя дому. Вони були речами звичного домашнього культу. Кожна річ мала своє місце, кожна була, за звичкою, необхідна, прикрашена спогадами, була дорога, тому що брала участь у створенні сімейного затишку. Але люди, вважаючи, ніби ці речі цінні самі по собі, одірвали їх від каміна, від столу, од стіни, скидали докупи, і тепер вони — тільки старе лахміття. Від священних реліквій, якщо їх скидати в купу, просто нудить.

Прямо на наших очах починається розклад.

— Божевільні! Що тут діється?

Господиня кав'ярні, куди ми заходимо, знизує плечима:

— Евакуюємось!

— Боже милостивий! Чого?

— Невідомо. Мер наказав.

Хазяйка дуже зайнята. Вона зникає на сходах. А ми, Дютетр і я, дивимось на вулицю. На вантажних і легкових автомобілях, на возах і шарабанах змішались діти, матраци, домашнє начиння.

Особливо жалюгідні старі автомобілі. Кінь, який добре держиться у возі, справляє враження чогось надійного,

здорового. Коняці не потрібні запасні частини. Для воза, якщо треба його відремонтувати достатньо кілька цвяхів. А увесь цей мотлох машинного віку! Поршні, клапани, магнето, шестерні — чи довго вони діятимуть?

— Капітане... Чи не могли б ви помогти мені?

— Ну певно. А чим?

— Вивести мою машину із сарая...

Я здивовано дивлюся на неї.

— Ви... ви не вмієте правити машиною?

— О!.. На дорозі справлюся... То вже легше...

З нею невістка і семеро дітей.

На дорозі! На дорозі вона проїде на день двадцять кілометрів, зупиняючись через кожні двісті метрів. У страшенній дорожній тисняві через кожні двісті метрів доведеться гальмувати, виключати двигун і зчеплення, включати його, щоразу змінювати швидкість. Вона ж усе поламає! А пальне, якого у неї не стане! А масло! А вода, про яку вона забуде!

— Стежте за водою! Радіатор у вас тече, мов діряве відро.

— Ох! Машина не нова...

— Їхати доведеться з тиждень... Зможете?

— Сама не знаю...

Не проїхавши й десяти кілометрів, вона наскочить щонайменше на три машини, заклинить зчеплення, проколе камери. Тоді невістка і семеро дітей почнуть плакати. Тоді вона, невістка і семеро дітей, здавшись перед непосильними для них проблемами, перестануть будь-що робити, сядуть край дороги і ждатимуть пастуха. Але пастухи...

Пастухи... Їх так не вистачає, аж дивно! Ми з Дютетром спостерігали, як поводяться вівці, залишені без пастуха. Вони тікають в оглушливому гуркотінні механізмів. Три тисячі поршнів. Шість тисяч клапанів. Усе це скрипить, скрегоче, стукає. В кількох радіаторах кипить вода. Отак важко починає свій путь цей караван приречених! Караван без запасних частин, без шин і камер, без пального, без механіків. Яке божевілля!

— А ви не могли б лишитися вдома?

— О, ми раді б лишитися!

— То чого ж їхати?

— Сказали.

— Хто сказав?

— Мер...

Знову мер.

— Та певне, ми всі раді б лишитися вдома.

Це правда. Тут відчувається не паніка, а сліпа покірність. Користуючись цим, ми з Дютетром намагаємося умовити деяких:

— Краще розвантажте це все. Хоч воду питимете з своїх колодязів...

— Певно, що так було б краще!..

— То ви ж можете й зробити це!

Декого ми умовили. Зібрався гурт людей. Нас слухають. Ствердно кивають головами.

— Капітан правду каже!

У мене вже є послідовники. Один дорожній робітник — мій новий спільник — говорить ще палкіше за мене:

— Я ж вам казав! Як тільки вийдемо на шосе, будемо їсти каміння.

Вони сперечаються. Згоджуються. Вони залишаються. Кілька чоловік ідуть умовляти інших. Але ось вони повертаються засмучені.

— Нічого не виходить. Треба й нам їхати.

— Чому?

— Пекар поїхав. Хто ж пектиме хліб?

Село вже розвалюється. Десь появилась тріщина. І через неї витече все. Безнадійна справа.

Дютетр має власну думку:

— Трагедія в тому, що людям втовкмачили, ніби війна — явище ненормальне. Колись усі лишалися дома. Війна і життя перемішувались...

Знову з'явилася господиня кав'ярні. Тягне якийсь мішок.

— Через сорок п'ять хвилин ми вилітаємо... Дасте нас по чашечці кави?

— О! Бідолашні хлопчики...

Вона витирає очі. Ні, вона плаче не за нами. І не за собою. Вона плаче від того, що вже не має сили. Вона відчуває, що її поглинув безлад цього каравану, який уже розпадається і з кожним кілометром дороги розпадатиметься більше і більше.

А згодом, десь серед поля, ворожі винищувачі, літаючи низько над землею, час від часу плюватимуть на цей караван короткими кулеметними чергами. Але найдивовижніше те, що вони не дуже й стараються. Підпалять кілька машин. Уб'ють кілька чоловік. Це свого роду шик, ніби попередження. Собака часом кусає овечок за ноги, щоб підігнати отару. А тут хочуть посіяти безладдя. Але навіщо ці локальні, випадкові напади, від яких так мало користі? Ворог не дуже намагається розвалити караван. Щоправда, тому нема чого й старатися. Машина розвалюється сама. Її створено для мирних, урівноважених людей, які мають досить часу. Машина, якщо немає кому її лагодити, фарбувати, регулювати, страшенно

швидко старіє. Сьогодні ввечері ці машини матимуть такий вигляд, наче їм тисяча років.

Мені здається, що я бачу агонію машини.

А он той поганяє свого коня, а сам величний, мов король. Сяючи, він сидить на передку, як на троні. А втім, він певно хильнув чарчину.

— Ви, бачу, дуже задоволені!

— Це кінець світу!

Я відчуваю глухий біль, коли думаю, що всі ці трудівники, всі ці маленькі люди з такими скромними обов'язками, з такими різними і такими цінними якостями, — що вони уже сьогодні ввечері будуть тільки паразитами.

Вони розлізуться по полях і почнуть обжирати їх.

— Хто вас годуватиме?

— А хто його знає?

Як забезпечити продовольством мільйони біженців, загублених на дорогах, по яких рухаються зі швидкістю від п'яти до двадцяти кілометрів на день? Якби продовольство й було, його не змогли б підвозити!

Ця суміш людей і залізного брухту нагадала мені Лівійську пустелю. Ми — Прево і я — жили там на безлюдній місцині, вкритій темним камінням, яке на сонці так виблискувало, що здавалось, що місцина та окута залізною бронею...

І я з деяким відчаєм розглядаю це видовисько: чи довго житиме зграя сарани, яка спустилася на асфальт?

— А щоб напитися, ви ждатимете дощу?

— Хто ж його знає...

Десять днів через їхнє село безперервно йшли біженці з півночі. Десять днів вони дивились на це велике переселення. Тепер настала їхня черга. Вони стають на своє місце в процесії. Уже зневірені.

— Я волів би краще вмерти дома.

— Всі воліли б краще вмерти дома. І це правда. Все село розвалюється, мов карткова хатка, а ніхто ж не хотів виїжджати.

Якби Франція й мала резерви, підвести їх не пощастило б — усі дороги були геть забиті. В крайньому разі, незважаючи на поламані автомобілі, на машини, що зіткнулися одна з одною, незважаючи на непрохідні пробки на роздоріжжях, ще можна було б якось плисти з цим потоком, але як рухатися проти нього?

— Ніяких резервів немає, — каже мені Дютертр, — чого хвилюватися...

Є чутка, що з учорашнього дня уряд заборонив евакуацію сіл. Але накази передаються бозна-як, бо по дорогах не проїхати. Що ж до телефонних ліній, то вони перевантажені, перерізані або просто ненадійні. І потім, ідеться не тільки про те, щоб дати наказ. Йдеться про те, щоб винайти нову мораль. Уже тисячу років людям твердять, що війна не повинна

торкатись жінок і дітей. Війна — це діло чоловіків. Мери добре знають цей закон, і їхні помічники знають, і шкільні вчителі. Раптом вони дістають наказ, який забороняє евакуацію, тобто примушує жінок і дітей лишатися під бомбами. І цим людям потрібен цілий місяць, щоб пристосувати свою свідомість до нових умов. Не можна змінити одразу всю систему мислення. А ворог наступає. Тоді мери, їхні помічники, вчителі женуть своїх підлеглих на велику дорогу. Що ж робити? Де правда? І йдуть собі ті вівці без пастухів.

— Чи немає тут лікаря?

— Ви не тутешні?

— Ні, ми йдемо з півночі.

— Нащо вам лікар?

— Жінка от-от народить, прямо на возі...

Серед домашнього начиння, серед усякого залізяччя, мов у колючому чагарнику.

— Хіба ви не могли цього передбачити?

— Ми вже чотири дні в дорозі.

А дорога — це могутній потік. Де зупинитися? Потік змітає на своїй путі села, які лопаються одне по одному і в свою чергу вливаються в загальний стічний жолоб.

— Ні, лікаря тут немає. Лікар нашої авіагрупи звідси за двадцять кілометрів.

— А-а! Ну що ж...

Чоловік витирає з обличчя піт. Усе розвалюється. Його жінка народжує серед вулиці, поміж домашнього начиння. У цьому нема ні краплі жорстокості. Це передусім страшенно не по-людськи. Ніхто не ремствує — ремство вже не має ніякого значення. Його дружина от-от помре — він не ремствує. Нічого не вдієш. Це якийсь поганий сон.

— Якби можна було де-небудь зупинитися...

Знайти де-небудь справжнє село, справжній заїзд, справжню лікарню... Але лікарні теж евакуюють, бозна для чого! Таке правило гри. Придумувати нові правила нема часу. Знайти б де-небудь справжню смерть! Але справжньої смерті більше немає. Є людські тіла, що розвалюються, як автомашини.

І я в усьому відчуваю невідкладність, яка втратила своє значення, яка вже перестала бути невідкладністю. Люди тікають зі швидкістю п'ять кілометрів на день, тікають од танків, що проходять навпростець полями понад сто кілометрів на день і від літаків, що пролітають шістсот кілометрів за годину. Так тече густий сироп, коли перекинеш пляшку. Дружина цього чоловіка народжує, але часу в нього скільки завгодно. Це невідкладно. А разом з тим уже немає ніякої невідкладності. Це повисло в нестійкій рівновазі поміж невідкладністю і вічністю.

Все уповільнилося, мов рефлекси конаючого. Величезна отара товчеться, знесилена, перед воротьми бойні. Скільки ж їх, викинутих на дорогу — п'ять мільйонів, десять? Цілий народ, стомлений і похмурий, тупцює на порозі вічності.

І, далебі, я не можу собі уявити, як ці люди виберуться, як переживуть усе. Людина ж не харчується гілками дерев. Вони й самі неясно розуміють це, але майже не лякаються. Вибиті з колії звичного життя, одірвані від своєї роботи, від своїх обов'язків, вони втратили будь-яке значення. Навіть їх особистість якось стерлася. В них майже нічого не лишилося від них самих. Вони майже не існують. Згодом вони собі придумають більш високі страждання, але страждають вони головним чином од болю в крижах, бо тягнуть забагато речей, розірваних клунків, з яких випадає брудна, зім'ята білизна, б надт часто їм доводиться штовхати свої машини, щоб зрушити їх з місця.

Про поразку — жодного слова. Це вже всім ясно. Нема потреби говорити про те, що становить вашу сутність. Ці люди — поразка.

Я раптом бачу перед собою Францію, з якої вивалюються нутрощі. Треба скоріше зашити. Не можна втрачати жодної секунди: ці люди — приречені...

Ось уже починається. Вони задихаються, мов риба без води.

— Чи немає тут молока?

Можна зо сміху вмерти від такого запитання.

— Дитина з учорашнього дня нічого не їла.

Йдеться про шестимісячне немовля, яке ще голосно кричить. Але той крик лунатиме недовго: риба без води... Тут зовсім немає молока. Тут тільки залізний брухт. Величезна купа нікому не потрібного залізного брухту, який, з кожним

кілометром розвалюючись, гублячи гайки, ґвинти, куски бляхи, тягне за собою цілий народ у це навдивовижу не потрібне нікому переселення, у небуття.

Розходиться чутка, що трохи на південь, за кілька кілометрів, літаки обстрілюють дорогу. Говорять і про бомбардування. Ми справді чуємо глухі вибухи. Видно, правду кажуть.

Проте це не лякає натовп. Мені здається, що люди навіть трохи оживилися. Ця явна небезпека видається їм не такою страшною, як небезпека потонути в металевому брухті.

О! Яку чудову схему побудують згодом історики! Чого тільки не вигадають, аби надати значення цій каші! Вони схопляться за слова якогось міністра, за рішення якогось генерала, за резолюцію якоїсь комісії, і з цього параду примар створять історичні бесіди, знайдуть винних, передбачливих. Вони вигадають і згоду і заперечення, і палкі оборонні промови у дусі Корнеля[3], і зраду. Я добре знаю, що таке евакуйоване міністерство. Випадково мені довелось побувати в одному з них. Я зразу зрозумів, що уряд, який покинув своє місце, перестає бути урядом. Це наче з людським тілом. Якщо ви почнете переміщувати шлунок — туди, а тельбухи ще кудись, то вся ця колекція вже не буде цілісним організмом. Я пробув двадцять хвилин у міністерстві авіації. Що ж, міністр може впливати на свого секретаря. Впливати просто чудом. Бо ж міністра і секретаря зв'язує провід дзвоника. Ще не пошкоджений провід. Міністр натискує кнопку — і секретар приходить.

Звісно, це досягнення.

— Мою машину, — наказує міністр.

На цьому його влада кінчається. Він керує секретарем. Але секретар не знає, чи є десь на землі автомобіль цього міністра. Електричний провід не з'єднує секретаря ні з яким шофером автомобіля. Шофер загубився десь у всесвіті. Що можуть вони, правителі, знати про війну? Зв'язок так розладнався, що тепер навіть нам потрібен би був принаймні тиждень, щоб послати бомбардувальників проти танкової дивізії, яку ми виявили. Та й що за відомості може дістати правитель про цю країну, з якої вивалюються нутрощі? Ці новини ідуть зі швидкістю двадцять кілометрів на день.

Телефони або перевантажені, або несправні і не можуть передавати в усій повноті Сутність, яка в цей час уже розпадається. Уряд завис в порожнечі, в полярній порожнечі. Час від часу до нього доходять сповнені відчаю благання допомоги, але ті благання абстрактні, зведені до якихось трьох рядків. То звідки ж правителям знати, чи не вмерли ще з голоду оті десять мільйонів французів? А це благання десяти мільйонів чоловік вміщується в одному реченні. Достатньо одного речення, щоб сповістити:

— Приходьте о четвертій годині до Х.

Або:

— Кажуть, що загинуло десять мільйонів чоловік.

Або:

— Блуа[4] горить.

Або:

— Знайшли вашого шофера.

І все це в одному тоні. З першого разу. Десять мільйонів чоловік. Автомобіль. Східна армія. Західна цивілізація. Знайшли шофера. Англія. Хліб. Котра година?

Я даю вам сім літер. Ці сім літер узято з біблії. Спробуйте відтворити за їх допомогою цілу біблію!

Історики забудуть реальні події. Вони вигадають якихось розумних людей, зв'язаних таємничими ниточками з всесвітом, у якому усе для них було ясне, людей, здатних на глибокі узагальнення і на важливі висновки за чотирма правилами картезіанської логіки. Вони зможуть розрізнити добро і зло. Героїв і зрадників. Але я даю їм одне просте запитання:

— Щоб зрадити, треба бути відповідальним за щось, треба чимось керувати, на щось впливати, щось знати. В наш час для цього треба бути генієм. То чому ж зрадників не нагороджують орденами?

Уже скрізь потроху відчувається мир. Але це не той чітко окреслений мир, що як нова історична епоха настає після війни, завершеної мирною угодою. Це період, який не має назви і який є кінцем усього. Кінцем, що ніяк не закінчиться.

Це болото, де помаленьку тоне будь-яке поривання. Ще ніхто не відчуває близької розв'язки — щасливої чи поганої. Скоріше навпаки. Все потроху втягується в гнилизну тимчасовості, схожої на вічність. Ніякої угоди не буде, бо нема за що вхопитися, щоб витягти країну, як витягують утоплену, намотавши на руку її волосся. Все розлізлося. Найенергійніше зусилля тут призведе до того, що в руці залишиться тільки пасмо волосся. Мир, що настає, не є наслідком прийнятого людиною рішення. Він поширюється, мов проказа.

Там, піді мною, на дорогах, де повзе караван біженців і німецькі танкісти то вбивають людей, то дають їм напитися — там наче драговина, в якій не розбереш, де земля, а де вода. Мир, який уже примішується до війни, розкладає війну.

Мій друг Леон Верт одного разу почув на дорозі розмову, яку він хоче описати у своїй книзі. Ліворуч від дороги німці, праворуч — французи. Між ними — повільний вир біженців. Сотні жінок та дітей вилазять, хто як може із своїх охоплених вогнем автомобілів. Лейтенант-артилерист, що мимоволі опинився в цій пробці, намагається розвернути сімдесятиміліметрову гармату; ворог б'є по ній і, не влучаючи, косить на дорогах людей, а лейтенант, мокрий від поту, наполегливо виконуючи свій незбагненний обов'язок, силкується врятувати позицію, яка не продержиться й двадцять хвилин (бо артилеристів тут тільки дванадцятеро!), і тоді матері кричать йому:

— Ідіть геть звідси! Геть! Ви негідники!

Лейтенант і солдати відходять. І скрізь перед ним — проблеми, зв'язані з миром. Певна річ, не можна вбивати на дорозі дітей. Але ж кожному солдатові, який стріляє, доводиться стріляти в спину дитині. Кожен грузовик, який рухається вперед, або намагається це зробити, може вбити багатьох людей. Бо, рухаючись проти течії, створює непрохідний затор по всій дорозі.

— Ви збожеволіли! Пропустіть нас! Діти вмирають!

— Що поробиш, ми ж воюємо...

— Яка там війна? Де ви воюєте? За три дні ви тут пройдете шість кілометрів!

Кілька солдатів, загубившись у своєму грузовику, їдуть на збірний пункт, де їх, напевно, вже ніхто не жде. Але вони думають тільки про свій найперший обов'язок:

— Ми ж воюємо...

— Краще узяли б нас! Ви ж люди!

Репетує дитина.

— А цей...

Він уже не кричить. Немає молока, нема й крику.

— Що поробиш, ми ж воюємо...

Вони повторюють це речення з тупою, безнадійною впертістю.

— Та ви ніколи її й не побачите, ту війну! Ви тут подохнете разом з нами!

— Ми ж воюємо...

Вони вже й самі не певні того, що кажуть. Вони вже й самі не певні, що воюють. Вони ще й у вічі не бачили того ворога. Вони їдуть на грузовику до якоїсь туманної, що зникає, мов привид, мети. І бачать тільки цей мир гнилизни.

Усе потонуло в безладді, і солдати вилізли з грузовика. Їх оточили:

— Чи є у вас вода?

Вони роздають свою воду.

— А хліб?

Вони роздають свій хліб.

— Невже ви залишите її вмирати?

В розбитому автомобілі, який відтягли з дороги, лежить жінка і стогне. Її забирають у вантажну машину.

— А дитину?

Дитину теж беруть у грузовик.

— А оцю, вона ж от-от народить?

Беруть і її.

Потім ще одну, бо вона плаче.

Через годину, доклавши немалих зусиль, машину вивели з затору. Розвернули її на південь. Тепер потік біженців потягне її з собою, як вода котить випадково занесений камінь. Солдати прилучилися до миру. Бо вони не знаходили війни.

Тому що м'язів війни не видно. Тому що своїм пострілом ви влучаєте в спину дитині. Тому що, їдучи на збірний пункт, ви натрапляєте на жінок, що народжують. Тому що сподіватися передати якісь відомості або одержати наказ — така ж марна річ, як сперечатися з Сіріусом. Армії вже немає. Є тільки люди.

Вони прилучилися до миру. В силу обставин вони перетворилися на механіків, лікарів, санітарів, пастухів. Вони лагодять машини цих маленьких людей, які самі не вміють вилікувати той металевий брухт. І в своєму старанні ці солдати не знають, чи вони герої, а чи їх має судити військовий трибунал. Вони не здивуються, якщо їх нагородять орденами. Вони не здивуються, якщо їх поставлять до стіни, щоб увігнати їм по дванадцять куль у голову. Не здивуються, якщо їх демобілізують. Вони вже давно переступили межі здивування.

Усе перетворюється в якусь суцільну мішанину, де жоден наказ, жоден рух, жодна новина, жодна хвиля — ніщо ніколи не дійде далі, ніж за три кілометри. І як ото села провалюються одне по одному в загальну стічну канаву, так і військові грузовики, поглинуті мирними клопотами, один по одному прилучаються до миру. Ці жменьки людей, які без вагань пішли б на смерть — але проблема смерті перед ними вже не стоїть — беруться до першої-ліпшої роботи і лагодять оглоблі старого воза, куди три черниці насадовили дюжину дітей і, рятуючи їх од смерті, самі вирушили з ними в бозна-яке паломництво, бозна до якого казкового пристанища.

Як ото Аліас, котрий ховав в кишеню свій револьвер, я не засуджуватиму солдатів, що зрікаються війни. Що могло б їх надихнути? Звідки взялася б хвиля, щоб сколихнути їх? Де та мета, яка могла б їх об'єднати? Вони нічого не знають про решту світу крім тих завжди неймовірних чуток, що зародилися десь на дорозі, за три-чотири кілометри від них, як безглузді припущення і, повільно припущення і, повільно просочившись крізь них, набули вже характеру ствердження: "Сполечуні Штати вступили у війну. Папа римський покінчив життя самогубством. Радянські літаки підпалили Берлін. Три дні тому підписано перемир'я. Гітлер висадився в Англії".

Немає пастуха для жінок та дітей, але нема його і для солдатів. Генерал розпоряджається своїм ад'ютантом. Міністр — своїм секретарем. І своїм красномовством він, чого доброго, може цілком змінити його. Аліас розпоряджається екіпажами літаків. І він може викликати у них готовність пожертвувати життям. Сержант з військового грузовика розпоряджається дюжиною підлеглих йому солдатів. Але він не може об'єднатися з будь-ким іншим. Коли б якийсь геніальний начальник чудом спромігся охопити все одним поглядом і придумав план, здатний нас урятувати, то для здійснення свого плану він мав би тільки двадцять метрів провода від дзвоника. А маневреною силою для перемоги у нього був би секретар, якщо він ще сидів би на другому кінці провода.

І коли по дорогах бредуть солдати розбитих частин, воїни, що лишилися на війні без роботи, у них не помітно того відчаю, який, здавалося б, мав бути у переможених патріотів. Вони ще несміливо прагнуть миру, це правда. Але мир в їхньому уявленні — це тільки кінець цього небаченого хаосу і можливість знову стати самими собою, повернути свою, хай навіть і найскромнішу, особистість. Колишній швець і в сні забиває цвяшки. І забиваючи ті цвяшки, він кує всесвіт.

І якщо вони йдуть куди очі дивляться, то це від того загального безладдя, яке їх роз'єднує, а не від страху перед смертю. Вони вже нічого не бояться: вони спустошені.

XVII

Є непорушний закон: переможених не ставлять на місце переможців. Коли говорять про армію, що спочатку відступає, а згодом дає відсіч, то це тільки спрощений виклад, бо війська, які відступали, і ті, які борються тепер, не одні і ті ж. Армія, що відступала, не була вже армією. Не тому, що солдати нездатні були перемогти, а тому, що відступ знищує всі — і матеріальні і

духовні — зв'язки, які з'єднували людей між собою. Ту масу солдатів, що просочилися в тили, замінюють новими резервами, які мають характер єдиного організму. Саме вони й затримують суперника. А втікачів збирають докупи, щоб сформувати нову армію. Якщо вже немає резервів, щоб кинути в бій, то перший же відступ стає невиправним.

Об'єднує лише перемога. Поразка роз'єднує людину не тільки з іншими людьми, але й саму з собою. Якщо втікачі не оплакують Францію, яка гине, то це тому, що вони переможені. Тому, що Франція зазнала поразки не навколо них, а в них самих. Оплакувати Францію — це означало б уже бути переможцем.

Майже всім — тим, хто ще бореться, і тим, хто вже відмовився від боротьби, — обличчя переможеної Франції покажеться тільки згодом, у години мовчання. Сьогодні кожен витрачає свої сили на якусь звичайну дрібницю, що зіпсувалась, або просто не хоче служити — на грузовик, пошкоджений під час аварії, на дорожні затори, на заклинений важіль регулювання газу, на безглузде завдання. Коли завдання стає безглуздим — це вже ознака катастрофи. Стає безглуздим будь-яке намагання опиратися катастрофі. Бо все і всі роз'єднані з самими собою.

Кожен оплакує вже не загальну катастрофу, а тільки ту єдину річ, за яку відповідає, яку відчуває і яка вийшла з ладу. Конаюча Франція — це вже тільки повінь уламків, і жоден з тих уламків не має ніякого значення: ні це завдання, ні грузовик, ні дорога, ні той проклятий важіль газу.

Звісно, розгром — сумне видовисько. Підлі душі виявляють свою підлість. Грабіжники показують себе грабіжниками. Суспільні основи розвалюються. Армія, охоплена огидою і втомою, розкладається в цьому безглузді. Всі ці явища —

прояви розгрому, як бубони — прояви чуми. Але якщо вашу кохану переїде вантажна машина, хіба ви ганитимете її за те, що вона невродлива?

Поразка накладає на переможених печать провини, і в цьому її несправедливість. Хіба може поразка виявити жертви, самовідданість при виконанні обов'язку, добровільні злигодні, невтомність і все те, чого не врахував сам бог, який вирішує долю битви? Як може поразка виявити любов? Поразка показує безпорадність воєначальників, безладдя серед людей, інертність натовпу. Траплялися нерідко всякі вади, але яке вони мали значення? Досить було чутки про те, що в руських на фронті добрі зміни, що американці вступили в війну — і ці люди ставали зовсім інші. Їх об'єднувала спільна надія. Така чутка щоразу все очищала, як порив морського вітру. Не треба судити про Францію за наслідками її розгрому.

Про Францію слід судити за її готовністю йти на жертву. Франція прийняла війну всупереч правді логіків. Вони казали нам: "Німців вісімдесят мільйонів. Ми не можемо дати за рік сорок мільйонів французів, яких нам бракує. Ми не можемо перетворити свої хлібні лани на кам'яновугільні шахти. Ми не можемо сподіватися на допомогу Сполучених Штатів. То чому ж, коли німці зазіхнули на Данціг[], ми, неспроможні його урятувати, повинні, щоб уникнути ганьби, покінчити самогубством? Хіба це ганьба, що наша земля дає більше хліба, ніж машин, і що нас удвоє менше, ніж їх? Чому ганьба має впасти на нас, а не на весь світ?" Логіки мали слушність. Війна для нас означала катастрофу. Але хіба повинна була Франція, боячись поразки, не прийняти бою? Не думаю. Франція інтуїтивно дійшла до такої ж думки — ніякі застереження не примусили її ухилитися від бою. Дух у нашій країні взяв гору над Розумом.

Життя завжди ламає готові формули. Якою б жахливою не була поразка, а вона може стати єдини шляхом до відродження. Я знаю: щоб виросло дерево, має загинути зернятко. Перша спроба опору, якщо її зроблено занадто пізно, завжди невдала. Але вона пробуджує сили опору. Можливо з неї, як із зернятка, виросте дерево.

Франція виконала свою роль. Перед лицем світу, який неупереджено оцінював, ця роль полягала в тому, щоб дати роздушити себе і на якийсь час бути похованою в мовчанні. Коли йдуть в атаку, хтось має бути попереду. Перші майже завжди гинуть. Але для того, щоб наступ відбувся, вони мають загинути.

Нам випала найбільша роль, бо, не маючи ніяких ілюзій, ми згодилися протиставити одного французького солдата трьом німецьким і наших селян — їхнім робітникам. Я не хочу, щоб про нас судили по гидотах поразки! Невже про того, хто ладен згоріти під час польоту, судитимуть тільки по його обгорілому тілу? Він-бо теж стане потворним.

XVIII

А проте цю війну, незалежно від духовного змісту, який зробив її для нас необхідною, вели так, що вона видалася нам чудернацькою війною. Я ніколи не соромився цього слова. Тільки-но оголосивши війну, ми, не маючи можливості наступати, почали ждати, коли нас знищать!

І діждалися.

Для боротьби з танками у нас були тільки снопи пшениці. Але в цьому ділі снопи не годяться. І тепер знищення

закінчилося. Нема більше ні армії, ні резервів, ні зв'язку, ні військового спорядження.

А я незворушно серйозно продовжую політ. Знижуюся у напрямку німецьких військ; швидкість — вісімсот кілометрів на годину, кількість обертів — три тисячі п'ятсот на хвилину. Чого я лечу? А щоб налякати ворога! Щоб ворог залишив нашу територію! Іншої мети це завдання не може мати, бо відомості, яких од нас ждуть, нікому не потрібні.

Чудернацька війна.

А втім, я трохи перебільшую. Я надто знизився. Управління і важелі відтанули. Я лечу по горизонталі з нормальною швидкістю. Прориваюсь до німецьких позицій, коли швидкість уже тільки п'ятсот тридцять кілометрів на годину, а кількість обертів — дві тисячі двісті на хвилину. Жаль. Так я менше завдам їм страху.

Нам дорікатимуть, що ми прозвали цю війну чудернацькою!

Але ж це ми самі називаємо її "чудернацькою війною"!

Бо вважаємо, що вона чудернацька. Ми маємо право жартувати над війною як нам завгодно, тому що всі жертви ми беремо на себе. Я маю право жартувати над своєю смертю, якщо це розвеселить мене. І Дютертр теж. Я маю право тішити себе парадоксами. Чого й досі палають села? За що їхніх мешканців повикидали на вулицю, в цей безлад? Чого ми з такою непохитною певністю ліземо в цю автоматичну бойню?

Я маю право на все, бо в цю мить я добре знаю, що роблю. Я йду на смерть. Не на риск. Не на бій. Я йду на смерть. Я

пізнав велику правду. Війна — це не риск. Це не бій. Є час, коли війна для бійця — то просто прийняття смерті.

В ті дні, коли за кордоном вважали, що наші жертви недостатні, я дивився як відлітають екіпажі, котрим не судилося повернутись, і запитував себе: "За що ми віддаємо своє життя, хто нам платить за це?"

Тому що ми вмираємо. Тому що за два тижні вже загинуло сто п'ятдесят тисяч французів. Можливо, ці жертви не свідчать про якийсь незвичайний опір. Я зовсім не прославляю той незвичайний опір. Його не може бути. Але ж є загони піхотинців, які йдуть на вірну смерть, обороняючи заздалегідь приречену ферму. Є авіагрупи, які тануть, мов кинутий у вогонь віск.

Ось і ми, льотчики групи 2/33, чого ми й досі погоджуємось умирати? Заради поваги людства? Але повага містить в собі суддю! А хто з нас дасть кому право судити? Ми боремось в ім'я справи, яку вважаємо спільною справою. На карту поставлено волю не тільки Франції, а й усього світу, і виступати в ролі судді — річ надто вигідна. Ми самі судимо суддів. Мої товариші з авіагрупи 2/33 судять. І ніхто не може сказати нам, людям, які без жодного слова летять на завдання, маючи на повернення тільки один шанс проти трьох (якщо завдання легке), і льотчикам з інших авіагруп, і моєму товаришеві, якому осколок снаряда так спотворив лице, що він уже ніколи не сподобається ніякій жінці, він, як в'язень за ґратами тюрми втратив це основне право, гарантувавши собі доброчесність своєю непривабливістю певніше, аніж тюремними мурами — ніхто не може сказати нам, що нас судять глядачі! Тореадори живуть для глядачів, але ми не тореадори. Якби Ошеде сказали: "Ти повинен летіти, бо тебе судять свідки", Ошеде відповів би: "Помиляєтесь. Це я, Ошеде, суджу свідків..."

То за що, зрештою, ми ще боремось? За Демократію? Якщо ми вмираємо за Демократію — ми солідарні з Демократією інших країн. Хай же й вони борються разом з нами! Але наймогутніша з них, та, яка одна могла б рятувати нас, відмовилась від цього вчора і відмовляється і сьогодні. Хай собі. Це її право! Але тим самим вона показує нам, що ми боремось тільки за свої інтереси. А ми добре знаємо, що все втрачено. Тоді навіщо ж ми й досі вмираємо?

З відчаю? Але ж нема ніякого відчаю! Ви нічогісінько не знаєте про розгром, як думаєте, що він породжує відчай.

Є істина вища, ніж докази розуму. Щось таке, що проникає всередину нас і править нами, чому ми підкоряємось, ще не пізнавши його. Дерево не має мови. Ми — дерево. Є очевидні істини, яких не можна передати словами. Я йду на смерть не задля того, щоб затримати навалу, бо немає такого укріплення, де я міг би захиститися з тими, кого люблю. Я йду на смерть не задля того, щоб урятувати честь, бо не вважаю, що справа в честі: я даю відвід суддям. Але йду на смерть і не з відчаю. А проте я знаю: Дютетр, який зараз дивиться на карту, визначить, що Аррас лежить десь там по курсу під кутом сто сімдесят п'ять градусів, і за півхвилини скаже мені:

— Курс сто сімдесят п'ять, капітане...

І я поведу літак тим курсом.

XIX

— Сто сімдесят два.

— Зрозуміло. Сто сімдесят два.

Хай буде сто сімдесят два. Епітафія: "Вів літак точно по курсу сто сімдесят два". Скільки часу можна протриматись, кидаючи цей дивний виклик ворогові? Лечу на висоті сімсот п'ятдесят метрів, наді мною — важкі хмари. Якщо я піднімуся ще на тридцять метрів, Дютетр не зможе нічого сфотографувати. Треба летіти на очах у німців, даючи їм можливість стріляти, як по учбовій цілі. Сімсот метрів — це заборонена висота. Тут ти — ціль для всієї рівнини. Приймаєш на себе вогонь усієї армії. Тут по тобі можуть стріляти з гармат будь-якого калібру. Цілу вічність лишаєшся в зоні обстрілу кожної гармати. Тебе вже не обстрілюють, а закидають палицями. Ніби намагаються тисячею палиць збити один горіх.

Я добре обміркував усе: про парашут не може бути й мови. Коли літак підіб'ють, він упаде на землю скоріше, ніж відкриєш люк. Щоб відкрити люк, треба сім разів повернути рукоятку, яка піддається дуже туго. Крім того, на великій швидкості люк деформується і не входить в паз.

Отак-то. Колись же треба проковтнути цю пілюлю! Це не дуже-то й складно: тримати курс сто сімдесят два. Даремно я постарів. Авжеж. У дитинстві я був такий щасливий. Я так кажу, а чи правда це? Вже тоді в сінях я йшов курсом сто сімдесят два. Через своїх дядьків.

Це тепер дитинство здається мені таким милим. Не тільки дитинство, а й усе минуле життя. Я бачу його таким далеким, як поле...

А мені здається, що я лишився такий же. Те, що відчуваю тепер, я знав завжди. Причини моїх радощів і прикрощів, певно, змінились, але почуття зосталися ті самі. Я був так само щасливий або нещасний. Мене карали або милували. Я старався. І не старався. Як коли...

Мій найдавніший спогад? У мене була нянька-тіролька, яку звали Паула. Але це навіть не спогад. Це спогад про спогад. Коли мені минуло п'ять років і коли зі мною сталася ота пригода в сінях, Паула була вже тільки легендою. Проте ще довго напередодні нового року мати казала нам: "Лист від Паули!" Для нас, дітей, це була велика радість. А чого ми так раділи? Ніхто з нас не пам'ятав Паули. Вона повернулася у свій Тіроль. У свій тірольський будиночок. Своєрідну хатку-барометр, загублену серед снігів. У сонячні дні Паула показувалась на порозі, як у всіх хатках-барометрах.

— Паула гарна?

— Чарівна.

— А в Тіролі часто буває гарна погода?

— Завжди.

В Тіролі завжди була гарна погода. Паула виходила із своєї хатки-барометра і йшла далеко-далеко на снігову галявину. Коли я навчився писати, мене примушували писати листи Паулі. І я писав їй: "Дорога Пауло, я дуже радий, що пишу вам..." Це було трохи схоже на молитву, бо я не знав Паули.

— Сто сімдесят чотири.

— Зрозумів. Сто сімдесят чотири.

Хай буде сто сімдесят чотири. Доведеться змінити епітафію. Дивно, як раптом все моє життя стало переді мною. Я сховав свої спогади. Вони більше нікому не пригодяться. Нікому. Я бережу пам'ять про велику любов. Мати казала нам:

"Паула пише, щоб я всіх вас поцілувала за неї..." І мати всіх нас цілувала за Паулу.

— Паула знає, що я вже великий?

— Аякже. Знає.

Паула знала все.

— Пане капітане, стріляють.

Пауло, в мене стріляють! Я кидаю погляд на висотомір: шістсот п'ятдесят метрів. Що ж... Нічого не вдієш. Світ під моєю хмарою не чорний, як я думав — він голубий. Казково голубий. Настають сутінки і вся рівнина голуба. Місцями йде дощ. Дощова блакить.

— Сто шістдесят вісім.

— Зрозуміло. Сто шістдесят вісім.

Хай буде сто шістдесят вісім. Яка звивиста дорога в вічність... Але мені вона здається спокійною! Світ — мов той сад. Тільки що він був сухий, як схема. Все бачилося мені нелюдським. Але тепер я лечу низько, ближче до нього. Внизу бачу дерева — то поодинокі, а то групами, невеликими гаями. Їх добре видно. І зелені поля. І будинки, криті червоною черепицею, і навіть того, хто стоїть біля дверей. А навколо ллють чудові голубі дощі. В такий час Паула, звісно, скоріше вела нас додому...

— Сто сімдесят п'ять...

Моя епітафія втрачає свою сувору шляхетність: "Вів літак по курсу сто сімдесят два, сто сімдесят чотири, сто шістдесят вісім, сто сімдесят п'ять..." Це вже не серйозно. Стривай! Мотор починає чхати! Він охолоджується. Закриваю жалюзі капоту. Нічого. Пора відкрити запасний бак і я повертаю рукоятку. Чи нічого не забув? Кидаю погляд на показник масла. Все гаразд.

— Кепські справи, капітане...

Ти чуєш, Пауло? Кепські справи. А проте я не можу не дивуватися цій вечірній блакиті. Вона зовсім незвичайна! Цей колір такий глибокий. А ті фруктові дерева, що пливуть унизу, то, можливо, сливи. Я вже ввійшов в цей пейзаж. З вітринами все! Я злодій, що переплигнув через мур. Широкими кроками я ступаю по мокрій люцерні і краду сливи. Пауло, це чудернацька війна. Вона сумна і вся голуба. Я вже трохи заблудився. Я знайшов цю незвичайну країну, коли вже почав старіти... Ні, мені не страшно. Трохи сумно, та й годі.

— Маневруйте, капітане...

О, це вже нова гра, Пауло! Натискаєш правою ногою, лівою — це спантеличує артилеристів. Падаючи, я набивав собі синці. І ти, звісно, робила мені примочки з арніки. Скоро мені дуже потрібні будуть твої примочки з арніки. А знаєш, все таки... вона чудова, оця вечірня блакить!

Спереду я побачив три списи, що розходились в повітрі. Троє вертикальних стебел, довгих і блискучих. То сліди трасуючих куль або снарядів невеликого калібру. Все це сяяло золотом. Раптом я помітив як у вечірній блакиті злетів угору блиск трійчастого канделябра...

— Капітане! З лівого боку дуже сильний вогонь! Звертайте!

Тисну на педаль.

— Кепсько...

Можливо...

Кепсько, а я все у своєму світі. Зі мною всі мої спогади, всі багатства і вся моя любов. Зі мною моє дитинство, яке, мов корінь, губиться у темряві. Я почав життя з сумного спогаду... Кепсько, але я зовсім не відчуваю в собі того, що сподівався відчути в пазурах цих падучих зірок.

Я перебуваю в країні, милій моєму серцю. Надвечір'я. Широкі смуги світла між грозовими хмарами з лівого боку утворюють великі прямокутні вікна собору. Я майже торкаюся рукою всіх цих чудових речей, вони за два кроки від мене. Ось дерева, всипані сливами. Ця земля пахне землею. Мабуть, приємно ходити по росі. Знаєш, Пауло, я тихенько лечу, погойдуючись то в один бік, то в другий, як ото віз із сіном. Здається, що літак летить швидко... Так і є, якщо думати про це! Але якщо забуваєш про машину, якщо роздивляєшся кругом, то це звичайна прогулянка в полі.

— Аррас...

Так. Далеко попереду. Але Аррас — це не місто. Це тільки червона пляма вогню на тлі нічної синяви. На тлі темної хмари. Бо з лівого боку і спереду насувається гроза. Така темрява не просто від сутінок. Лише великі хмари можуть так затулити світло...

Вогонь над Аррасом став більший. Але то не полум'я пожежі. Пожежа шириться, мов болячка, навколо якої — живе м'ясо. А той вогонь, що постійно живиться пальним, схожий на

світло лампи, яка помалу димить собі. Той вогонь горить спокійно, впевнено, мовби знаючи, що йому довго горіти, що пального досить. Я відчуваю у ньому компактну, майже живу матерію, яку іноді погойдує вітер, нагинаючи, немов дерево. Саме так... дерево. Своїм корінням це дерево обплело Аррас. І все, що є в Аррасі — всі запаси Арраса, всі скарби Арраса — підіймається вгору, перетворюючись на сік, що живить дерево.

Іноді я бачу, як це важке полум'я, нахиляючись то ліворуч, то праворуч, випльовує чорний дим, а потім знову випрямляється. А міста все ще не розрізняю. В тому відблиску ніби вся війна. Дютертр каже, що справи кепські. Він спереду бачить краще, ніж я. А проте мене дивує якась поблажливість: ця отруєна рівнина шпурляє на нас не так уже й багато своїх зірок.

Це так, але...

Ти знаєш, Пауло, в чарівних казках мого дитинства, лицар, прямуючи до таємничого зачарованого замку, проходив крізь жахливі випробування. Він вилазив на льодяні гори. Він долав прірви, викривав зраду. Нарешті, серед голубої рівнини, по якій його кінь скакав м'яко, мов по лужку, перед ним з'являвся замок. Лицар уже вважав себе переможцем... О, Пауло, того, хто знає, що таке казка, не обдуриш! Саме тут завжди починалось найважче...

Отож і я лечу в вечірній блакиті до свого вогненного замку, як то було колись... Ти поїхала надто рано і не знаєш наших ігор, тобі не довелося грати з нами в "лицаря Аклена". Ми самі придумали цю гру, бо зневажали ігри, вигадані іншими. Грали в цю гру тоді, коли надходила велика гроза, коли після перших блискавок ми по запаху і раптовому тріпотінню листя відчували, що хмара от-от лопне і почнеться гроза. Густі гілки

дерев на мить перетворювались тоді в шипучу і легку піну. То був сигнал... тоді вже ніщо не могло стримати нас!

З глибини парку, по широких лужках ми щосили бігли додому. Перші краплі дощової зливи падають важко і рідко. Той на кого падала перша крапля, ставав і першим переможеним. Потім другий. Потім третій. Потім усі інші. Останній перемагав, йому допомагало небо, він був неприступний. Він діставав право до наступної бурі називатись "лицар Аклен".

А за кілька секунд гра щоразу кінчалась гекатомбою дітей...

Я й тепер граю в "лицаря Аклена". До свого вогненного замку я простую повільно, задихаючись...

І раптом:

— О, капітане. Такого я ще ніколи не бачив...

Я теж такого не бачив. Я перестав бути невразливим! Я й не знав, що все-таки надіявся...

XX

Незважаючи на висоту сімсот метрів я все-таки надіявся. Незважаючи на колони танків, на полум'я Арраса, я надіявся. Без надії надіявся. В пам'яті повертався до свого дитинства, щоб знову відчути себе під його високим захистом. Для дорослого немає захисту. Коли ти стаєш дорослим, тебе випускають одного... Але хто що зробить малому хлопцеві, якого всемогутня Паула міцно тримає за руку? Пауло, я використав твою тінь як щит...

Я перебрав усі хитрощі. Коли Дютертр сказав мені: "Кепсько", я використав для надії навіть цю погрозу. Ми на війні, має ж вона у чомусь показати себе. І війна показала себе в кількох вогняних ниточках. Так оце та знаменита смертельна небезпека над Аррасом? Сміх, та й годі...

Засуджений уявляв собі ката як мертвотно-блідого робота. Але ось приходить чолов'яга, який уміє чхати і навіть усміхатися. Засуджений чіпляється за ту усмішку — наче в ній дорога до порятунку... Але то тільки привид рятівної дороги. Хоч кат і чхає, а все одно він одрубає голову. Та як відмовитись від надії?

Як міг і я не помилитись відносно приготованого нам прийому, коли внизу був такий простий і милий сільський пейзаж, коли так привітно поблискували вологі черепичні дахи, коли минали хвилини, а навколо нічого не змінювалось, і здавалося, не повинно було змінитися. Коли ми — Дютертр, стрілець і я, немов прогулявшись над полями, повільно верталися додому, навіть не піднявши комірів, бо ніякого дощу не було. Коли в центрі німецьких позицій ми не знайшли нічого, про що варто було б розповісти, і не було ніякої підстави припускати, що трохи згодом війна покаже себе інакше. Коли здавалося, що ворог розсіявся і мовби розчинився в нескінченності полів так, що, можливо, зосталося тільки по одному солдату на будинок, одному солдату на дерево і котрийсь із них, час від часу згадуючи про війну, стріляє. Йому весь час товкмачили: "Ти стрілятимеш по літаках..." Але тепер це наче змішувалось у сні. Солдат стріляв короткими чергами не дуже й думаючи про це. Так я колись, гуляючи ввечері з дівчиною, полював качок, не звертаючи на них ніякої уваги. Я стріляв у них, а сам думав і говорив зовсім про інше. Качок це зовсім не тривожило...

Добре бачиш те, що хочеш побачити: он той солдат цілиться у мене, але невпевнено і не влучає. Інші зовсім не стріляють. А ті, що могли б підставити нам ногу, в цей час, можливо, з насолодою вдихають пахощі ночі, курять або доказують анекдот чи цікаву історію, і теж пропускають нас. Інші, ті, що стоять он у тому селі, можливо, подають свої казанки, щоб кухар насипав супу. Якесь гудіння то дужчає то стихає. Свій чи ворог? Їм ніколи розпізнавати, вони стежать, як наповнюють їхні казанки, і пропускають нас. А я, засунувши руки в кишені, посвистуючи, намагаюся, мов так і треба, пройти в сад — гуляти в ньому заборонено, але кожен вартовий, покладаючись на іншого пропускає мене...

Я зовсім неприступний! Сама слабість моя — це пастка для них: "Нащо вам турбуватися? Мене зіб'ють трохи далі..." Це ж напевно! "Проходь собі, хай тебе збиває інший..." Вони перекидають цей неприємний обов'язок на інших, щоб не пропустити черги за супом, щоб не переривати жарту або просто насолодитись вечірнім вітерцем. А я, користуючись їхнім недбальством, у цю мить, коли війна втомила їх усіх, всіх разом, як навмисне — вириваю свій порятунок. А чому б і ні? Я вже міркую, як, прямуючи від солдата до солдата, від взводу до взводу, від села до села, усе зроблю і повернуся. Зрештою, ми ж тільки літак, що пролітає у вечірньому небі... Задля цього не варто й голови підводити!

Певна річ, я сподівався вернутись. І водночас я знав, що має статися. Вас засудили до покарання, але тюрма, в якій вас ув'язнили, ще мовчить. Ви чіпляєтесь за цю тишу. Кожна мить схожа на попередню. І нема ніяких підстав вважати, що та мить, яка ось-ось настане, змінить світ. Це їй не під силу. Кожна мить, одна по одній, рятує тишу. І вже здається, що ця тиша вічна...

Але ось лунають кроки того, хто неодмінно має прийти.

Щось змінилося в пейзажі. Так головешка, яка, здавалося, вже погасла, раптом тріщить і сипле вгору безліччю іскор. Яка таємнича сила примусила всю рівнину так швидко зреагувати? Весною дерева розсіюють свої зерна. Чого ж раптом настала весна для гармат? Чого появилися оті потоки світла, що летять до нас і, здається, заповнюють цілий світ?

Найперше моє відчуття: я допустився якоїсь помилки. Я все зіпсував. Іноді досить кліпнути оком, або зробити якийсь жест — і рівновага стає надто хистка! Альпініст кашляне — і лавина зсувається з місця. А вже коли зсунулася — все пропало.

Ми важко йшли по цьому блакитному болоту, що вже потонуло в темряві. Ми збовтали цю тиху твань, і ось вона пустила до нас десятки тисяч золотих пухирців.

Жонглери почали свій танець. Жонглери кидають до нас десятки тисяч кульок. Їх не зносить, і здається, що спочатку вони не рухаються, потім — спритний жонглер не кидає кулі, а наче випускає на волю — вони повільно піднімаються вгору. Я бачу, як світні барвисті сльози течуть до мене крізь густу тишу. Тишу яка супроводжує виступ жонглерів.

Кожна черга кулеметів, або скорострільних зеніток — це сотні снарядів або трасуючих куль, які летять одна за одною мов намистини. Тисячі намистин разками летять до нас, розтягуються до краю, а потім, досягнувши нашої висоти, рвуться і розсипаються.

Справді, коли дивитися збоку, то видно, що снаряди і кулі, які не влучили в літак летять із неймовірною швидкістю. Сльози перетворюються на блискавки. І от я бачу себе серед безлічі траєкторій кольору стиглої пшениці. Ось я ніби в густому кущі летючих списів. Мені загрожує безліч летючих

голок, що кружляють в якомусь запаморочливому танці. Вся рівнина простягнула до мене свої нитки і плете навколо мене блискучу сітку з тих золотих ниток.

Ох! Нахиляючись до землі, я бачу ці шари сяючих пухирців, що повільно, мов пелена туману підіймаються вгору. Я бачу це повільне кружляння насінин: так відлітає полова, коли молотять хліб. А коли я дивлюсь по горизонталі то бачу навколо тільки снопи списів! Вогонь? Та ні! Мене атакують холодною зброєю! Я бачу тільки світні шаблі. Я відчуваю.. Що говорити про небезпеку! А мене осліплює пишнота, в яку я поринув!

— Ох!

Я на двадцять сантиметрів підскочив над сидінням. Сильний удар по літаку. Літак розбито, він розсипався на пил... та ні... ні... відчуваю, він ще піддається управлінню. Це тільки перший з цілого потоку ударів. Але я не помітив вибухів. Певно, дим од вибухів зливається з темною землею: я підводжу голову і дивлюсь.

Переді мною видовисько, якого вже не виправити.

XXI

Схилившись над землею, я не помітив, що порожній простір між хмарами і літаком помалу розширився. Трасуючі снаряди лили золотаве світло: звідки я міг знати, що, досягши найвищої точки, вони викидають якісь темні цяточки, немов густо забиті цвяшки? Я бачу, як ті цяточки збираються в піраміди, що повільо клубочаться і пливуть назад, мов полярні крижини. Коли дивишся на них з такої відстані, здається, що ти сам нерухомий.

Я добре знаю, що ці спорудження одразу втрачають свою силу. Кожен такий клапоть тільки соту частку секунди має владу над життям і смертю людини! Але непомітно вони оточили мене. І з їхньою появою наді мною раптом нависла всією своєю вагою страшна загроза.

Ці безперервні густі вибухи, заглушені гудінням мотора, створюють ілюзію незвичної тиші. Я нічого не відчуваю.

Мене огорнула порожнява чекання — ніби десь радяться про мою долю.

Я думаю... все-таки я думаю: "Вони стріляють надто високо!" Підводжу голову, щоб побачити, як, мов жалкуючи, відлітає назад ціла зграя орлів. Вони відмовляються від здобичі. Але сподіватися нема на що.

Гармати, які досі не влучали в нас, пристрілюються. Стіни вибухів знову появляються на нашій висоті. Кожна вогнева точка за кілька секунд створює цілу піраміду вибухів і одразу ж, побачивши, що постріли невлучні, переносить вогонь в інше місце, створюючи там нову піраміду. Вогонь не шукає нас, а оточує.

— Дютертр, далеко ще?

— Якщо б змогли продержатися іще три хвилини, то закінчили б... але...

— Може, проскочимо?

— Ні!

Який же він лиховісний, цей сірий морок, сірий, наче скидане в купу манаття. А рівнина була блакитна. Незмірно блакитна. Блакитна, як морська глибінь...

Скільки я ще можу продержатися? Десять секунд? Двадцять? Вибухові хвилі весь час хитають мене в повітрі. Найближчі стукають по літаку, мов камені, що падають в візок. Тоді весь літак відгукується майже музикальним звуком. Іноді чути якийсь дивний стогін... То снаряди пройшли мимо. Це неначе блискавка: чим ближче, тим простіше вона. Деякі удари зовсім слабенькі — то по літаку стукають осколки. Хижак ніколи не шарпає бика, якого вбиває. Він точно і впевнено встромляє кігті. Він заволодіває биком. Отак і снаряди, коли буває пряме влучання: вони врізуються в літак, як у м'язи.

— Поранило?

— Ні!

— Гей, стрілець, не поранило?

— Ні!

Ці удари, які все-таки треба описувати, до уваги не беруться. Осколки б'ють по обшивці літака, як по барабану. Вони можуть попробивати бензобаки і так же легко розпороти нам животи. Але й живіт — це тільки барабан. Тіло — то нічого! На нього нема чого зважати... І це дивно!

Я хотів би сказати кілька слів про тіло. Але в повсякденному житті людина сліпа до очевидного. Щоб очевидність показала себе, потрібні деякі очевидні умови. Потрібен цей світловий дощ, який іде вгору, потрібні оці списи,

що сунуть на тебе; потрібен нарешті оцей трибунал, щоб судити тебе останнім судом. Отоді ти зрозумієш.

Одягаючись перед польотом, я питав себе: "Яка вона буде, остання мить?". Життя завжди руйнувало вигадані мною привиди. Але цього разу довелося йти оголеному під градом страшних ударів, не маючи змоги навіть затулити рукою обличчя.

Випробування. Я розумів його як випробування для мого тіла. Уявляв, що тіло випробовується в першу чергу. Позиція, яку я неминуче мав зайняти, була позицією мого тіла. Ми так зайняті своїм тілом! Ми так старанно одягаємо його, миємо, доглядаємо, голимо, напуваємо, годуємо. Ми ототожнюємо себе з цією домашньою твариною. Ми водимо його до кравця, до лікаря, до хірурга. Ми страждаємо разом з ним. Ми кричимо разом з ним. Ми кохаємо разом з ним. І кажемо про нього: "Це я". І ось раптом уся ця ілюзія розвалюється. Ми сміємося над тілом. Ставимо його на рівень прислуги.

Хай тільки трохи підніметься гнів, спалахне любов, прокинеться ненависть — і та славнозвісна солідарність починає тріщати.

Твій син лишився в домі, охопленому полум'ям? Ти врятуєш його! Тебе не можна утримати! Ти гориш! Тобі це байдуже. Ти ладен кому завгодно віддати в заклад це манаття — своє тіло! Тобі стає ясно, що ти зовсім і не держишся того, що, здавалося, так багато важило для тебе. Ти віддав би свою руку, аби мати щастя подати руку допомоги! Ти весь у своїй дії. Твоя дія — це ти. Більше тебе ніде немає! Твоє тіло належить тобі, але то вже не ти. Ти готовий битися! Ніхто не стримає тебе, загрожуючи твоєму тілу. Хто ти? Ти — смерть ворога. Ти — порятунок твого сина. Ти обмінюєш себе. І в тебе немає почуття, що ти щось втрачаєш на цьому обміні. Твої руки, ноги?

Це знаряддя. Коли обтісують камінь і знаряддя ламається, на нього махають рукою. І ти обмінюєш себе на смерть свого суперника, на те, щоб урятувати свого сина, вилікувати хворого, на свій винахід, якщо ти винахідник! Товариша з нашої групи смертельно поранило. Наказ про оголошення подяки розповідає: "Сказав своєму штурманові: мені — амба. Тікай. Рятуй документи!" Єдине, що має вагу — врятування документів або дитини, зцілення хворого, смерть суперника, відкриття! Зміст твого життя стає раптом сліпуче ясний. Це твій обов'язок, твоя ненависть, твоя любов, твоя вірність, твій винахід. І ти вже не знаходиш в собі нічого іншого.

Вогонь звільнив тебе не тільки від плоті, а водночас і від культу плоті. Людина більше не цікавиться собою. Для неї важливо тільки те, що вона становить собою. Вмираючи, вона не зникає, а зливається з цим. Вона не губить, а знаходить себе. Це зовсім не побажання моралісти. Це звичайна, повсякденна правда, яку повсякденні ілюзії прикривають непроникною маскою. Чи міг я, одягаючись перед польотом і так боячись за своє тіло — чи міг я тоді передбачити, що займаюся дурницею? Тільки в ту мить, коли віддаєш це тіло, з подивом бачиш, як мало воно для тебе важить. Але звісно, у звичайному житті, коли мною не керує ніяка невідкладна неминучість, коли не йдеться про значення мого існування — я не знаю проблем важливіших, ніж проблеми, пов'язані з моїм тілом.

Моє тіло! Мені байдуже до тебе! Мене викинуто з тебе, у мене більше нема надії і нічого мені вже не треба! Я відкидаю все, чим я був до цієї миті. То не я про щось думав, не я щось відчував. То було моє тіло. Я мусив якось дотягти його до тієї миті, коли раптом відкрив, що воно не має ніякого значення.

В п'ятнадцять років я дістав перший життєвий урок. Мій менший брат хворів, і вже кілька днів усі вважали, що він не

виживе. Якось уранці, близько четвертої години, його доглядальниця будить мене.

— Вас кличе брат.

— Йому погано?

Вона не відповідає. Я квапливо одягаюсь і підходжу до брата.

А він каже мені звичним голосом:

— Перед смертю я хотів поговорити з тобою. Я скоро вмру.

Судорога зводить його тіло і він замовкає. І поки триває нервовий припадок, брат показує рукою: "Ні". Але я не розумію того жесту. Мені здається, що хлопець відштовхує смерть. Та ось він заспокоюється і пояснює:

— Не бійся... я не страждаю... Мені не боляче. Тільки не можу стриматися. Це саме тіло.

Його тіло — це вже чуже, не він.

Але він хоче бути серйозним, мій маленький брат, який через двадцять хвилин має загинути. У нього невідкладна потреба передати у спадщину частину себе. Він каже мені: "Я хотів би лишити заповіт..." Він червоніє, він, звісно, гордий, що діє як дорослий. Якби він почав будувати вежу, то заповів би мені добудувати її. Якби він був батьком, то заповів би мені виховати своїх синів. Якби він був військовим льотчиком, то заповів би мені бортові журнали. Але він тільки дитина. Він заповідає мені тільки паровий двигун, велосипед і рушницю.

Людина не вмирає. Вона уявляє, що боїться смерті: вона боїться несподіванки, вибуху, боїться самої себе. А смерті? Ні. Коли стрічаєш смерть, її вже немає. Брат сказав мені: "Не забудь усе це записати". Коли тіло гине, виявляється головне. Людина — це вузол зв'язків, стосунків. Тільки стосунки мають вагу для людини.

Тіло — це старий кінь, його кидають.

Хто, вмираючи, думав би про себе? Я такого ніколи не бачив...

— Капітане!

— Що?

— Небезпека!

— Стрілець...

— Гм... Я...

— Який...

Літак струсонуло і я урвав.

— Дютертр!

— ...тане!

— Зачепило?

— Ні.

— Стрілець...

— Слухаю!

— Заче...

Я ніби врізався в бронзову стіну. Чую!

— Ого-го!..

Підводжу голову вгору, поглядом міряю відстань до хмар. Дивлячись під кутом, я бачу, як темні клапті громадяться густіше й густіше. Якщо ж дивитись прямо вгору, то здається, що вони не такі густі. Через те я бачу величезну корону з темними розетками, яка виникла у нас над головами.

М'язи стегон мають дивовижну силу. Я тисну на педалі так, ніби намагаюся проламати стіну. Кидаю літак вбік. Він різко повертає ліворуч, скрипить і вібрує. Корона вибухів ковзнула праворуч. Я скинув її з своєї голови. Я обдурив зенітників — зараз вони б'ють мимо. Бачу як з правого боку громадяться вже нестрашні для мене цяточки вибухів. Та не встиг я натиснути другою ногою, щоб відлетіти в протилежний бік, як наді мною знову повисла корона. З землі вже пристрілялись. Літак, ухнувши, знову падає в провалля. Але я вдруге всією вагою свого тіла навалився на педалі. Я повів, а точніше — рвонув літак у протилежний бік (до біса ті правильні віражі!) — і корона попливла ліворуч.

Скільки це триватиме? Довго так грати не можна. Хоч як різко я натискаю педалі, там, попереду, на мене знову суне злива вогненних списів. Появляється нова корона. Черево літака здригається від ударів. І, дивлячись униз, я знову бачу

шнурочки кульок, які до запаморочення повільно летять прямо на мене. Просто незбагненно, що ми цілі.

Все-таки виходить, що я неприступний. Я почуваю себе переможцем! Кожну мить я — переможець.

— Зачепило?

— Ні...

Їх не зачепило. Вони неприступні. Вони переможці. Я керю екіпажем переможців.

Тепер мені здається, що кожен вибух уже не загрожує нам, а загартовує нас. Кожного разу якусь десяту частку секунди я думаю, що мій літак розсипався на друзки. Але він усе ще слухається, і я спрямовую його вгору, немов того коня, яким управляють, туго натягуючи віжки. І тоді мені стає легше, мене охоплює таємна радість. Я не встигаю відчути страх, відчуваю тільки фізичне стискання, як буває од сильного шуму — і знову зітхаю з полегкістю. Подумайте тільки! На це не стало часу! Я відчуваю поштовх, потім ослаблення. Поштовх, ослаблення. Одного етапу бракує: нема страху. І я живу не чеканням смерті, яка може прийти кожної секунди — я живу воскресінням, що настає після кожної попередньої секунди. Я живу в якомусь потоці радості. В потоці тріумфу. І раптом відчуваю якесь чарівне задоволення. Наче мені щомиті дарували моє життя, наче моє життя з кожною секундою ставало відчутніше. Я живий. Я ще живий. Я завжди живий. Я став джерелом життя. Мене охоплює оп'яніння життям. Кажуть, оп'яніння боротьбою. Це ж і є оп'яніння життям. Ех! Чи знають ті, хто стріляє знизу в наш літак, що вони загартовують нас?

Все пробито: баки з маслом, баки з пальним. Дютертр сказав: "Кінчив! Піднімайтеся!" Я ще раз поглядом вимірюю відстань, що відділяє мене від хмар і беру вгору. Ще раз рвучко повертаю літак ліворуч, потім праворуч. Ще раз кидаю погляд на землю. Я не забуду цього пейзажу. По всій рівнині блискотять короткими спалахами вогні. Без сумніву, то скорострільні зенітки. У величезному голубуватому акваріумі піднімаються вгору кульки. Полум'я Арраса стало темно-рожеве, як залізо на ковадлі — його, це полум'я, щедро живлять підземні ресурси і людський піт, розум людей, мистецтво людей, їхні спогади й батьківська спадщина, з'єднуючись у тому кошлатому вогні, перетворюється на гар, який розносить вітер.

Я вже досяг перших клаптів хмар. Навколо нас, прориваючи знизу черево хмар, ще здіймаються позолочені стріли. Хмари вже окутують мене, і через останній просвіт у них я ще раз бачу землю. На мить переді мною знову постає вогонь Арраса, засвічений на ніч, мов лампада в глибині церкви. Той вогонь служить якійсь релігії, але дорого коштує. Завтра пальне вичерпається і вогонь проковтне все. Я ніколи не забуду те полум'я Арраса.

— Ну як, Дютетр?

— Нічого, капітане. Курс двісті сорок. Через двадцять хвилин ми вийдемо з хмар. Зорієнтуємось над Сеною.

— Стрілець, як справи?

— Гм... Так, пане капітане...нічого

— Не дуже жарко було?

— Гм... ні... так...

Він нічого не знає. Він задоволений. І я подумав про стрільця з екіпажу Гавуаля. Якось уночі, над Рейном вісімдесят військових прожекторів взяли Гавуаля в кільце. Вони створили круг нього величезний собор. І ось починається обстріл. Гавуаль чує, як стрілець тихенько розмовляє сам з собою. (Ларингофони — нескромні прилади). Стрілець викладає свої таємниці: "Ну от, старий... Ну от... Цивільному такого не побачити!.." Стрілець був задоволений.

Я повільно дихаю. Набираю повні груди повітря. Як це чудово — дихати. Я зрозумів багато чого... але передусім я думаю про Аліаса. Ні. Спочатку я думаю про свого фермера. Отож, я спитаю його скільки на літаку приладів... Авжеж! Я послідовний у своїї думках. Приладів сто три. До речі... скільки там бензину в баках вони показують і який тиск масла... коли баки розбиті, треба пильніше стежити за цими приладами! Я стежу. Поки що не тече: гумове покриття затримує. Це прекрасне вдосконалення! Стежу я й за гіроскопами: ця хмара не дуже привітна. Грозова хмара. Нас уже добре трусить.

— Думаєте, що можна спускатися?

— Десять хвилин... Краще почекаймо ще десять хвилин...

Почекаю ще десять хвилин. Ага! Я ж думав про майора Аліаса. Чи сподівається він побачити нас? Минулого разу ми запізнилися на півгодини. Півгодини — це запізнення серйозне. Я поспішаю приєднатися до товаришів — вони саме обідають. Відчиняю двері, сідаю на своє місце, поруч Аліаса. Якраз у цю мить майор підносить до рота виделку з лапшею. І раптом він підскакує на місці, потім застигає і, роззявивши рота, дивиться на мене. Лапша нерухомо висить на виделці.

— А!.. Це добре... радий вас бачити!

І він засовує лапшу в рот.

Мені здається, що в майора є одна серйозна вада. Він настіливо розпитує льотчика про наслідки польоту. Мене він теж питатиме. З загрозливим терпінням дивитиметься на мене, чекаючи, коли я скажу йому якісь нові істини. Він озброїться аркушем паперу і авторучкою, щоб не втратити жодної краплини цього еліксиру. Це нагадує мені юність: "Кандидате Сент-Екзюпері, як ви проінтегруєте рівняння Бернуллі?"

— Гм...

Бернуллі... Бернуллі... І ти завмираєш під поглядом екзаменатора, мов комаха, насаджена на шпильку.

Наслідки польоту — то справа Дютертра. Він спостерігає землю по вертикалі. Він бачить купу всякої всячини. Вантажні автомобілі, шаланди, танки, солдатів, гармати, коней, залізничні станції, поїзди на станціях, начальників станцій. А я спостерігаю під кутом. Я бачу хмари, море, квіти, гори, сонце. Мої спостереження надто широкі. Вони дають мені тільки загальне враження.

— Ну, ви ж знаєте, пане майоре, що льотчик...

— Ну, ну! В польоті завжди щось помічаєш.

— Я... А! Пожежі! Я бачив пожежі. Це дуже цікаво...

— Ні... Все горить. А ще що?

Чому Аліас такий жорстокий?

XXII

Чи й цього разу він мене питатиме?

Те, з чим я повертаюсь з завдання не можна викласти в рапорті. І я "засиплюсь", мов той учень біля класної дошки. Здаватиметься, що я дуже нещасний, а тим часом я не буду нещасним. З нещастям покінчено... Воно зникло, як тільки засвітилися перші кулі. Досить було повернути назад на секунду раніше і я нічогісінько не взнав би про себе.

Я не взнав би тієї чудової ніжності, яка ворушиться в моєму серці. Я повертаюсь до своїх. Додому. Я схожий на господиню, що, зробивши всі покупки іде додому і міркує, якими стравами вона порадує свою сім'ю. Кошик з провізією погойдується в її руці. Час від часу вона підіймає газету, якою накрила покупки, і дивиться: там усе є. Вона нічого не забула. Вона усміхається, думаючи про свій сюрприз, і йде помаленьку. Поглядає на вітрини магазинів.

Я теж з задоволенням глянув би на вітрини, якби Дютертр не примушував мене жити в цій білястій тюрмі. Я дивився б як унизу біжить поле. Та ні, краще справді ще трохи потерпіти: той пейзаж отруєний. Та усе в змові проти нас. Навіть маленькі провінційні вілли з трохи смішними лужками і кількома дюжинами окультурених дерев, схожі на простенькі футлярчики для наївних дівчаток — і вони стали воєнними пастками. Полетиш низько над ними — тебе зустрінуть не знаками дружби а гарматним вогнем.

А проте, хоч навколо й хмари, я повертаюся з базару. Голос майора Аліаса передавав усе правильно: "Дійдете до першої

вулиці, повернете праворуч і там, на розі, купите мені коробку сірників..." Моя совість спокійна. Сірники у мене в кишені. Точніше, в кишені мого товариша Дютертра. Як він може запам'ятати все, що бачив? Це його діло. Я думаю про серйозні речі. Після повернення, якщо тільки нас знову не жде морока з переїздом на нове місце, я запропоную Лакордерові партію в шахи і дам йому мат. Він дуже не любить програвати. Я теж. Але я виграю.

Учора Лакордер напився. Принаймні... трохи: я не хотів би ганьбити його. Він напився, щоб заспокоїтись. Повертаючись після польоту, він забув випустити шасі і посадив літак прямо на черево. Аліас, який, на жаль, був при тому, сумно подивився на літак, але не сказав ні слова... Я й зараз бачу Лакордера, цього старого льотчика. Він ждав, що Аліас докорятиме йому. Він сподівався на це. Від тих гнівних докорів йому стало б легше. Вибух докорів дозволив би і йому вибухнути. У відповідь він міг би вилити і свою лють. Але Аліас тільки похитував головою. Аліас думав про літак; до Лакордера йому було байдуже. Для майора цей випадок був звичайною аварією, чимось подібним до податку. Там була тільки безглузда неуважність, яка іноді підводить найдосвідченіших льотчиків. Лакордера вона підвела несправедливо. Якщо не брати до уваги оцього сьогоднішнього недогляду, то Лакордерові не можна було дорікнути за професійну недовершеність. Ось чому Аліас цікавився тільки розбитим літаком, а Лакордера зовсім машинально спитав, що він думає про пошкодження і збитки. І я відчув, як у Лакордера спалахнула прихована лють. Ви чемно кладете руку на плече катові і кажете йому: "Бідолашна жертва... як вона страждає... " Рухи людського серця незбагненні. Лагідний жест, який мав викликати у ката співчуття, сповнює його люттю. Він похмуро зиркає на жертву. Він жалкує, що не покінчив з нею.

Так ось. Я повертаюсь додому. Група 2/33 — мій дім. І я добре розумію своїх домашніх. Я не можу помилитись в Лакордері. Лакордер не може помилитись в мені. Я надзвичайно ясно відчуваю нашу спільність: "Ми з групи 2/33!" І ось розрізнені шматки уже зв'язуються...

Я думаю про Гавуаля і Ошеде. Я відчуваю свою спільність з ними. Цікаво, якого походження Гавуаль?

В ньому відчувається добра селянська основа. У мене зринає теплий спогад, і аромат його сповнює моє серце. Коли ми стояли в Орконте, Гавуаль, як і я, жив на фермі. Якось він каже мені:

— Хазяйка заколола кабана. Запрошують нас на кров'янку.

Ми всі троє — Ізраель, Гавуаль і я — з задоволенням уминали чудову темну і хрустку кірочку. Господиня почастувала нас слабеньким білим вином. Гавуаль сказав мені: "Глянь, що я купив для неї, їй буде приємно. Треба надписати". Це була одна з моїх книжок. І я не відчув ніякої незручності. З задоволенням надписав, щоб зробити їй приємність. Ізраель набивав люльку. Гавуаль почухував ногу. Господиня, здавалося, була дуже задоволена, що дістала книжку з написом самого автора. Кров'янка добре пахла. Я трохи сп'янів від слабенького білого вина і не почував себе чужим, хоч і зробив напис на книзі — раніше мені завжди здавалося, що це безглуздо. Я не почував себе стороннім. І, незважаючи на ту книжку, я не був тут ні автором, ні глядачем. Я прийшов сюди не з вулиці. Ізраель привітно дивився, як я надписував книжку. А Гавуаль все ще простодушно чухав ногу. І я відчував до них якусь тиху вдячність.

Та книжка могла б надати мені вигляду стороннього спостерігача. А проте я не був тут ні інтелегентом, ні спостерігачем. Я був своїм.

Я завжди ненавидів роль спостерігача. Що ж я таке, якщо не беру участі? Щоб бути чимось, я маю брати участь. Мене живлять достоїнства моїх товаришів, ті достоїнства, про які вони й самі не знають, і не тому, що надто соромливі, а тому, що їм до того байдуже. Ні Гавуаль ні Ізраель не думають про себе. Вони — це сплетення зв'язків з їхньою роботою, професією, з їхнім обов'язком. З цією кров'янкою, що парує на столі. І я п'янію, сповнений відчуття їхньої присутності. Я можу мовчати. Я можу пити слабеньке біле вино. Я можу навіть зробити напис на книзі, не віддаляючи себе від них. Ніщо не порушить цього братерства.

Я зовсім не хочу принизити успіхи розуму, чи перемоги свідомості. Я захоплююсь світлими умами. Але чого варта людина, якщо в неї немає суті? Якщо вона — тільки видимість, а не буття? Цю суть я бачу у Ізраеля і Гавуаля. Як бачив у Гійоме.

Моя письменницька діяльність, дала б мені певні вигоди — наприклад оту свободу, як дозволила б покинути групу 2/33 коли б мені набридло бути льотчиком, і вдатися до іншої роботи, — але я з жахом відкидаю їх. Це тільки свобода не бути. Виконання свого обов'язку дає можливість людині чимось стати.

Ми всі у Франції мало не загинули від розуму без суті. Гавуаль є. Він любить, ненавидить, радіє, бурчить. Він переповнений зв'язками. Сидіти проти нього, їсти цю хрустку кров'янку — для мене така ж насолода, як і виконувати свій професійний обов'язок, який згуртовує нас у єдине ціле. Я люблю групу 2/33. Люблю не як глядач, який відкриває для

себе прекрасне видовище. Мені байдуже до видовища. Я люблю її тому, що невіддільний від неї, тому що вона живить мене, тому що я теж даю живлення їй.

І тепер, повертаючись від Арраса, я більш ніж коли невіддільний од своєї групи. Я зв'язав себе ще одною ниткою. Я зміцнив у собі почуття спільності, яким можна насолоджуватись тільки в тиші. Ізраель і Гавуаль ризикували, можливо, куди більше, ніж я. Ізраель не повернувся. Але ж і я з цієї сьогоднішньої прогулянки не повинен був вернутися.Це дає мені ще більше право сісти до спільного столу і помовчати разом з ними. Це право купується дорогою ціною. Проте й коштує воно дорого, бо це право "бути". Саме тому я не соромлячись надписав свою книжку.. це нічого не псувало.

А ось тепер я червонію, думаючи, як белькотітиму щось, коли майор почне мене розпитувати. Як буде соромно за самого себе. Майор подумає, що я недоумкуватий. Розмови про мої книжки не бентежать мене — хоча б я наплодив їх цілу бібліотеку, посилання на це не врятували б мене від загрози сорому. І сором той — не гра. Я не скептик, що інколи дозволяє собі розкіш піддатися якійсь зворушливій звичці. Я не городянин, який, приїхавши на відпустку в село, видає себе за селянина. Над Аррасом я знайшов ще один доказ того, що я веду чесну гру. В тому польоті я поставив на карту своє тіло. Всю свою плоть. І в мене не було шансів на виграш. Я віддав усе, що тільки міг, задля тих правил гри. Щоб вони стали чимось іншим, ніж тільки правилами гри. Я здобув право бути збентеженим, коли майор почне мене розпитувати. Тобто право брати участь. Право мати зв'язки. Спілкуватися. Одержувати і давати. Бути чимось більшим, ніж я сам. Віддатися тому, що так переповнює мене. Відчути любов, яку я відчуваю до своїх товаришів, любов, яка нічим не схожа на порив, що приходить зовні, і яка ніколи не шукає вираження, хіба тільки в годину прощальних обідів. Тоді ми буваємо

трошки напідпитку і в хмільній благодушності нахиляємось до сусідів, мов дерево, обважніле від плодів. Моя любов до групи не потребує вираження. Вона складає тільки зв'язок зі світом. Вона сама суть моя. Я невід'ємний від групи. Оце й усе.

Думаючи про групу, я не можу не думати про Ошеде. Я міг би розповісти про його бойову відвагу, але я сам собі буду смішний. Мова не про відвагу: Ошеде повністю віддавав себе війні. Певно, більше, ніж усі ми. Ошеде завжди в тому стані, який так важко було завоювати мені. Одягаючись перед польотом, я лаявся. Ошеде не лається. Він досяг того, до чого ми прагнемо. До чого я хотів дійти.

Ошеде — колишній унтер-офіцер, він тільки недавно став молодшим лейтенантом. Звісно, йому бракує освіти. Він не зміг би нічого розповісти про себе. Але він кріпкий, він цільний. Коли йдеться про Ошеде, слово "обов'язок" втрачає будь-яку пишноту. Кожному хотілося б виконувати свій обов'язок так, як його виконує Ошеде. Дивлячись на Ошеде, я дорікаю собі за своє недбальство, за лінощі і передусім за хвилини зневіри. І це зовсім не ознака моєї доброчесності — я заздрю йому, по-доброму заздрю. Я хотів би існувати так же, як існує Ошеде. Дерево чудове тоді, коли його коріння міцно тримається в землі. Постійність Ошеде — чудова. В Ошеде не можна помилитися.

Отож я не розповідатиму про воєнні пригоди Ошеде. Він літав добровільно? Всі ми завжди летимо добровільно на будь-яке завдання. Але нами керує якась незрозуміла потреба вірити в себе. Тут ми трошки силуємо себе. Для Ошеде бути добровольцем цілком природна річ. Він і є сама ця війна. Це так природно, що коли йдеться про безнайдійно складне завдання, майор Аліас одразу думає про Ошеде: "Скажи, Ошеде.." Для Ошеде війна — це все одно, що для ченця релігія. За що він бореться? Він бореться за себе. Він невіддільний від якоїсь суті,

яка становить його зміст і яку треба врятувати. На цьому рівні життя і смерть зливаються в одне. Дл Ошеде вони вже злилися. Можливо, тому, сам того не знаючи, він зовсім не боїться смерті. Жити самому, рятувати життя іншому... Для Ошеде жити і вмирати не суперечить одне одному.

Мене вразило спочатку, як він стривожився, коли Гавуаль спробував позичити у нього хронометр для вимірювання швидкості з землі.

— Ні, пане лейтенанте... мені дуже прикро, але...

— Дурнику! Мені на десять хвилин, тільки відрегулювати!

— Пане лейтенанте, на складі є хронометр.

— Є. Але він уже півтора місяця показує дві години сім хвилин!

— Пане лейтенанте... хронометр не позичають... і я не зобов'язаний позичати свій хронометр... ви не вимагайте цього.

Тільки-но посадивши свій охоплений полум'ям літак, якимось чудом урятувавшись, Ошеде може зразу ж пересісти в інший літак і вилетіти на інше, цього разу ще небезпечніше завдання — його спонукає до того військова дисципліна і повага до командирів... але він ніколи не віддасть у недбалі руки свій розкішний хронометр, за який заплатив тримісячний оклад і який щовечора заводить з материнською любов'ю. Досить побачити, які в людини манери, — одразу догадаєшся, що вона не розуміється на хронометрах.

Коли Ошеде, захистивши, нарешті, свої законні права і ще палаючи від обурення, переможцем вийшов зі штабу,

притискаючи до серця сві хронометр, я ладен був розцілувати його. Мені відкрилося все багатсво любові Ошеде. Він боротиметься за свій хронометр. Його хронометр існує. І він помре за свою батьківщину. Його батьківщина існує. Існує Ошеде, нерозривно зв'язаний з ними. Наповнений своїми зв'язками зі світом.

Ось чому я люблю Ошеде, хоча й не відчуваю потреби говорити йому про це. Я втратив Гійоме, свого найкращого друга — він загинув у польоті — і я намагаюся не говорити про нього. Ми літали на тих самих лініях, які разом прокладали. У нас була єдина суть. Я відчуваю, що з ним умерла і якась частка мене самого. Гійоме завжди зі мною у моєму мовчанні. Я невіддільний від Гійоме.

Я невіддільний від Гійоме, невіддільний від Гавуаля, невіддільний від Ошеде. Я невіддільний від групи 2/33. Невіддільний від своєї батьківщини. І всі ми, вся наша група, невіддільна від рідного краю.

XXIII

Я так змінився! В ці дні, майоре Аліас, мені було гірко. В ці дні, коли броньована навала стрічала скрізь тільки порожнечу, безнадійні завдання коштували нашій групі 2/33 сімнадцятьох екіпажів із двадцяти трьох. Мені здавалось, що ми, слідом за вами, погодилися грати вбитих задля наочного зображення. Ех, майоре Аліас, мені було гірко, я помилявся.

Всі ми слідом за вами хапалися за букву обов'язку, зміст якого геть потьмянів. Ви інстинктивно вимагали від нас — ні, не перемоги, це було неможливо — ви вимагали потвердження нашої суті. Ви, як і ми, знали, що здобутих нами відомостей нікому не передадуть. Але ви рятували обряди, значення яких

було приховано. Ви серйозно розпитували нас — ніби наші відповіді могли десь пригодитися — про танкові колони, про баржі, вантажні автомобілі, про залізничні станції, про поїзди на станціях. Часом мені здавалося, що ви страшенно недовірливі.

— Так! Так! З місця пілота дуже добре спостерігати.

А проте ви мали слушність, майоре Аліас.

Під Аррасом, пролітаючи над отим натовпом, я відчув свою спільність з ним. Я зв'язаний тільки з тими, кому щось даю. Я розумію тільки тих, з ким тісно зв'язаний. Я існую тільки тому, що мене живить моє коріння. Я невіддільний від того натовпу. А натовп невіддільний від мене. Тепер, коли я спустився під свою хмару і лечу на висоті двісті метрів з швидкістю п'ятсот тридцять кілометрів на годину, я з'єднуюсь з ним у цих вечорових сутінках, мов той пастух, що одним поглядом перелічує і збирає докупи всю отару. І натовп уже не натовп: — це народ. Хіба я можу втратити надію?

Незважаючи на гнилизну поразки, мене сповнює велика радість, мовби я осягнув якусь таїну. Я поринув у хаос розгрому і все ж почуваю себе як переможець. Хто з моїх товаришів, повертаючи з бойового завдання, не почуває себе переможцем? Капітан Пеніко розповів мені про свій ранковий політ: "Коли мені здавалося, що якась зенітка дуже добре пристрілялась до мене, я пікірував прямо на неї і на повній швидкості, з бриючого польоту, давав по ній кулеметну чергу — вона гасила той червонуватий вогонь, як порив вітру гасить свічку. За мить я пролітав, мов ураган, над обслугою. Гармата наче вибухала. Солдати кидалися врозтіч, падали, перекидалися; було таке враження, ніби я граю в кеглі". Пеніко сміявся. Пеніко переможно сміявся. Пеніко, капітан-переможець.

Я знаю, що бойове завдання змінює всіх, воно змінило навіть того стрільця з екіпажу Гавуаля, який, опинившись серед ночі в соборі з вісімдесятьох прожекторів, пройшов поміж цих променів, як солдат на весілля проходить під схрещеними шаблями.

— Можете взяти курс дев'яносто чотири.

Дютертр щойно зорієнтувався по Сені. Я спустився до ста метрів. Земля мчить на нас із швидкістю п'ятсот тридцять кілометрів на годину свої прямокутники люцерни чи пшениці, трикутники лісів. Я відчуваю дивну фізичну насолоду, дивлячись, як ніс літака розсікає їх, немов плавучі крижини. Появляється Сена. Коли я пролітаю над нею під кутом, вона зникає, наче обертаючись навколо осі. І цей рух теж дає мені задоволення. Я зручно всівся. Я хазяїн на борту літака. Баки держать. Я виграю чарочку, граючи з Пеніко в покер, а тоді розіб'ю в шахи Лакордера. Он який я, коли я — переможець.

— Пане капітане.. стріляють... Ми в забороненій зоні...

Курс прокладає Дютертр. Мені тут нічим не дорікнеш.

— Дуже стріляють?

— Щодуху...

— Повернемо?

— Та ні...

Тон у нього зневажливий. Ми знаємо, що таке потоп. Вогонь наших зеніток — це тільки весняний дощик.

— Дютертр... слухайте... це ж буде по-ідіотськи, якщо нас зіб'ють свої!

— Не зіб'ють... Хай тренуються!

Дютертр в'їдливий.

Я — ні. Я щасливий. Мені приємно було б поговорити з своїми.

— Гм... Так... стріляють, як ті...

Дивись, він ще живий, наш стрілець! Я помітив, що з власної ініціативи він ще ніколи не заявляв про своє існування. Він пережив всю пригоду, не відчуваючи потреби у спілкуванні з нами. Тільки один раз, під час найсильнішого обстрілу, він сказав "Ого-го!". Але то в жодному разі не була спроба вилити свої почуття.

Але тут згадали про його фах — кулемет. А коли мова заходить про фах, то фахівців уже не стримати.

Я не можу не протиставити ці два світи. Світ літака і світ землі. Щойно я втягнув Дютертра і стрільця за межі дозволеного. Ми бачили, як горить Франція. Ми бачили, як блищить море. Ми постаріли на великій висоті. Ми схилялися над далекою землею, немов над вітринами музею. Ми гралися на сонці з пилинками ворожих літаків. Потім ми знову спустилися. Ми кинулись у пожежу. Ми все принесли в жертву. І там ми пізнали себе краще, ніж могли б пізнати за десять років роздумів. Нарешті ми вийшли з цього десятирічного пустельництва...

І на дорозі, над якою ми пролітали, прямуючи на Аррас, знову побачили потік біженців — він просунувся вперед не більше, ніж на п'ятсот метрів.

Поки там відтягуватимуть на узбіччя поламаний автомобіль, поки замінюватимуть колесо, чи просто тарабанитимуть пальцями по рулю, нерухомо чекаючи, коли перехрестя доріг звільнять від розбитих машин, ми вже повернемось на аеродром.

Ми пройшли через усю поразку. Ми схожі на паломників, які переносять, хоч їм і нелегко, усі знегоди в пустелі, бо серцем вони уже в святому місті.

Ніч збере всю цю безладну отару в своїй убогій кошарі. Отара збивається докупи. Кого їм благати про допомогу? Але ми мчимо до товаришів, і мені здається, що ми поспішаємо на свято. Так простенька хатинка, якщо здалеку в ній видно світло, перетворює найсуворішу зимову ніч у різдвяне свято. Там, куди ми летимо, нас добре зустрінуть. Там, куди ми летимо, на нас чекає святкова вечеря.

На сьогодні досить пригод: я щасливий і втомлений. Я залишу механікам свій літак, у якому стало більше пробоїн. Я зніму з себе важкий льотний комбінезон і, оскільки вже пізно грати з Пеніко на чарку коньяку, просто сяду з товаришами до обіду...

Ми запізнюємось. Ті з наших товаришів, що запізнюються, звичайно не повертаються. Вони затрималися? Ні, вже надто пізно. Тим гірше для них. Ніч штовхає їх у вічність. За вечерею група підраховує скільки людей втрачено.

Ті, що не повернулися, у спогадах стають кращими. Вони завжди всміхаються найсвітлішою усмішкою. Ми відмовимось від цієї переваги. Ми прийдемо тайком, як приходять злі демони і браконьєри. Майор не встигне піднести до рота скибку хліба. Він подивиться на нас. Можливо, скаже: "А!.. Це ви..." Товариші мовчатимуть. Вони ледь поглянуть на нас.

Колись я не дуже поважав дорослих людей. Я помилявся. Людина ніколи не старіє. Майор Аліас! В час повернення і дорослі чисті, мов діти: "Ось і ти, друже, ти з нами..." І соромливість примушує їх мовчати.

Майор Аліас, майор Аліас... я втішався цим єднанням з усіма вами, воно було для мене, як вогонь для сліпого. Сліпець сідає і простягає руки, але не знає, що дає йому те задоволення. Ми повертаємось з бойового завдання, готові прийняти в нагороду незнану радість яка є просто любов.

Ми не впізнаємо в ній любові. Любов, яку ми звичайно собі уявляємо, більш патетична і бурхлива. А тут мова про справжню любов: про мережу зв'язків, які роблять тебе людиною.

XXIV

Я спитав свого фермера, скільки в мене в літаку приладів. І той відповів мені:

— Нічого я не тямлю в вашому хазяйстві. А приладів якихось у вас, по-моєму, не вистачає — тих, що дали б нам виграти війну... Повечеряєте з нами?

— Я вже вечеряв.

Але мене силоміць посадовили за стіл між господинею та її племінницею.

— Посунься трохи, небого... Дай місце капітанові.

І я побачив, що зв'язаний не тільки зі своїми товаришами. Через них я тепер зв'язаний з усією своєю країною. Любов, якщо вона вже проросла, пускає коріння глибше й глибше, аж поки до кінця не виросте.

Фермер мовчки роздає хліб. Денні турботи надали йому благородної і суворої величі. Він, може востаннє роздає хліб і робить це, ніби виконуючи священний обряд.

А я думаю про навколишні поля, на яких ріс цей хліб. Завтра їх топтатиме ворог. Не треба ждати, що то буде навала озброєних людей! Земля велика. І вороже нашестя, можливо, виявиться тут тільки в тому, що десь з'явиться одинокий вартовий, загубившись далеко в безмежності сільських просторів — сіра цяточка на межі серед хлібів. Зовні не зміниться нічого, але людині досить однієї ознаки, щоб усе стало іншим.

Коли над нивою віє вітер, вона стає схожа на море. І якщо нам здається, ніби на ниві вітер лишає помітніший слід, то це тому, що перебираючи колоски, він перевіряє наше багатство. Щоб бути спокійним за майбутнє. Так пестять дружину, ніжно гладячи рукою по її косах.

Завтра ці хліба стануть іншими. Хліб — це щось більше, ніж тілесна їжа. Харчувати людину це не те, що годувати худобу. Хліб має так багато призначень! Хліб став для нас засобом єднання людей, бо його ріжуть, зібравшись разом до столу. Хліб став для нас символом величі праці, бо люди здобувають

його в поті чола. Хліб став для нас головним виразником милосердя, бо його дають людям у лиху годину. Смак поділеного хліба не зрівняти ні з чим. І ось тепер вся сила цієї духовної їжі, нашого духовного хліба, який вродиться на цій ниві — в небезпеці. Можливо, завтра мій фермер, розламуючи хліб, уже не служитиме цьому сімейному культу. Можливо, завтра хліб уже не викличе цього сяйва в очах. Хліб — це як олива в лампаді. Вона перетворюється на світло.

Я дивлюся на племінницю — вона дуже вродлива — і думаю: хліб, який вона їсть, перетворюється на сумну чарівність. Він стає чеснотою. Ніжністю мовчання. І ось тільки тому, що десь на межі океану пшениці появиться проста сіра цяточка, цей самий хліб, якщо він і живитиме завтра цю лампаду, навряд чи дасть те саме полум'я. Бо головне в силі хліба зміниться.

Я більше боровся за те, щоб зберегти цю властивість світла, аніж за те, щоб урятувати духовну їжу. Я боровся за те особливе сяйво, на яке перетворюється хліб у домах мого краю. В цій загадковій дівчинці мене передусім хвилює її одухотвореність. Якесь невловимо гармонійне поєднання рис її обличчя. Це — поема, передана на сторінці, а не тільки сторінка.

Вона відчула, що за нею стежать. Підвела на мене погляд. Здається, всміхнулася мені... Це було як легенький подих вітерця на нетривкій гладіні води. Її усмішка бентежить мене. Я відчуваю таємничу присутність особливої, неповторної душі, яка перебуває тільки тут і більш ніде. Я насолоджуюсь спокоєм і думаю: "Це спокій царства мовчання".

Я бачив сяюче світло хліба.

Обличчя племінниці знов стало гладеньке, і за ним криється якась таємниця. Господиня зітхає, поглядає навколо і мовчить. Мовчить і фермер, поглинутий думками про завтрашній день. За їхнім мовчанням приховується внутрішнє багатство, схоже на багатство їхнього села — над ним теж нависла небезпека.

Якась дивна очевидність примушує мене відчути відповідальність за це багатство. Я виходжу з ферми. Повільно йду. Несу з собою цей тягар, і він для мене не так важкий як приємний — ніби я несу дитину, що спить, пригорнувшись до моїх грудей.

Я обіцяв собі, що порозмовляю зі своїм селом. Але мені нема чого сказати. Я наче той плід, тісно зв'язаний з деревом, про яке я думав кілька годин тому, коли вгамувався страх. Я просто відчуваю, що зв'язаний із своїми. Я невіддільний від них, як і вони невіддільні від мене. Коли мій фермер роздав хліб, він нічого не урвав від себе. Він поділив і обміняв. Нам дало сили те саме зерно. Фермер не біднів. Він багатів, споживаючи хліб, який став набагато корисніший, бо то вже був хліб для всіх. Коли я сьогодні по обіді вилетів заради цих людей на бойове завдання, я теж нічого не урвав від себе. Ми, льотчики групи, нічого не віддаємо їм. Ми становимо частину того, чим вони жертвують для війни. Я розумію, чому Ошеде воює без гучних слів, як той коваль, що кує для односельців. "Хто ви?" — "Я сільський коваль". Коваль працює і щасливий.

Якщо тепер я надіюсь, а вони, здається, сповнені відчаю, я все-таки не відрізняюся від них. Я просто втілюю їхню частку сподівань. Звісно ми вже переможені. Все хистке. Все валиться. Але я відчуваю спокій переможця. Мої слова суперечливі? А що мені до тих слів! Я такий же як Пеніко, Ошеде, Аліас, Гавуаль. У нас немає слів, щоб виправдати наше

відчуття перемоги. Але ми відчуваємо відповідальність. Не можна відчувати водночас відповідальність і відчай.

Поразка... Перемога... Я погано розуміюся в цих формулах. Є перемоги, які запалюють натхненням, а є й такі, що принижують. Є поразки, які ведуть до загибелі, а є й такі, що збуджують до життя. Життя виявляється не в стані людей, а в діях. Єдина перемога, яка не викликає в мене сумнівів — це перемога, закладена в силі зерна. Висіяне в чорнозем зерно — це вже перемога. Але має пройти час, щоб побачити цю перемогу в стиглій пшениці.

Сьогодні вранці була тільки розбита армія і безладний натовп. Але натовп, якщо в ньому є хоч одна людина, яка у своїй свідомості об'єднала його, вже не безладний. Каміння, здається, просто скидане на будівельному майданчику — не безладна купа, якщо десь там на будівництві є людина — можливо одна-єдина — котра уявляє собі майбутній собор. Я не хвилююся, якщо під розкиданим намулом лежить зерно. Зерно вбере його соки і проросте.

Той, хто дійшов до споглядання, перетворюється на зерно. Той, хто відкриває істину, тягне кожного за рукав, щоб показати ту істину. Той, хто щось винайшов, поспішає розповісти про винахід. Не знаю, як виявляє себе людина, подібна до Ошеде. Але мені це байдуже. Він передасть свою тих віру тим, хто його оточує.

Тепер я краще розумію в чому основа перемог: той , хто хоче забепечити собі місце паламаря або сторожа в майбутньому соборі — той уже переможений. А той, хто носить в своєму серці образ майбутнього собору — той уже переможець. Перемога є плід любові. І тільки любов бачить риси майбутньої статуї. Тільки любов керує творцем. Розум має ціну лише тоді, коли він служить любові.

Скульптор несе тягар свого творіння, ще навіть не знаючи, як він ліпитиме. Від одного натиску пальцем до другого, від невдачі до невдачі, від суперечності до суперечності він піде прямо через глину до свого творіння. Розум і знання — то ще не творці. Якщо у скульптора є тільки знання і розум, його руки ще не стануть геніальними.

Ми надто довго помилялися відносно ролі розуму. Ми нехтували суть людини. Ми думали, що хитрість ницих душ може сприяти перемозі благородного діла, що спритний егоїзм може надихнути розум на жертву, що сухість серця або пустопорожня балаканина можуть створити братерство чи любов. Ми нехтували суть Буття. Зерно кедра так чи інакше перетвориться на кедр. Зерно терну перетвориться на терен. Тепер я відмовляюсь судити про людей тільки за словами, що виправдовують їхні рішення. Надто легко помиляються, оцінюючи правдивість слів, так само, як і мету вчинків. Людина йде до свого дому, і я не знаю, що її чекає там — сварка чи любов. Я спитаю себе: "Що це за людина?" Тільки тоді знатиму, чого вона прагне, і куди йде. Кожен зрештою йде туди, куди його вабить.

Паросток, нагрітий сонцем, завжди знаходить дорогу крізь кам'янисту землю. Чистий логік, якщо ніяке сонце не вабить його до себе, тоне в мішанині проблем. Я завжди згадуватиму урок, який дав мені ворог. В якому напрямку має рухатись танкова колона, щоб захопити ворожі тили? Важко відповісти. Чим повинна бути танкова колона? Вона має бути морем, що тисне на греблю.

Що треба робити? Ось це. Або щось зовсім протилежне. Або ще щось. Нема ніякого передбачення майбутнього. Ким треба бути? Ось головне питання, тому що тільки дух може оплодотворити розум. Дух вкидає в нього сім'я майбутнього творіння. Розум завершить усе інше. Що має зробити людина,

щоб збудувати перший корабель? Відповідь на це питання дуже складна. Корабель народиться зрештою після тисячі суперечливих пошуків. А ким має бути ця людина? Тут я торкаюсь самих джерел творення. Творцем корабля має бути купець або солдат — його любов до далеких мандрів неодмінно запалить механіків, знайде робітників, і одного чудового ранку він спустить свій корабель на воду! Що треба зробити, щоб зник цілий ліс? О! Це надто важко... Чим для цього треба бути? Треба бути пожежею!

Завтра ми ввійдемо в ніч. Якби ж моя країна дожила до того, коли настане день! Що треба зробити, щоб урятувати її? Як тут знайти просте рішення? Необхідність суперечлива. Необхідно врятувати духовну спадщину, бо без неї загине дух народу. Необхідно врятувати народ, бо без нього загине спадщина. Логіки, не маючи слів, які усунули б цю суперечність, будуть готові пожертвувати душу або тіло. Та що мені ті логіки! Я хочу, щоб моя країна і духом і тілом дожила до того, коли настане день. Щоб діяти на користь рідного краю, я повинен кожну мить пориватися до цього всією силою своєї любові. Море завжди пробиває собі дорогу туди, куди воно поривається.

Я не маю жодного сумніву щодо можливості порятунку. Тепер я краще розумію образ сліпця, який іде до вогню. Якщо сліпий іде до вогню, то це означає, що у нього виникла потреба в вогні. Вогонь уже керує ним. Якщо сліпий шукає вогонь, то він уже знайшов його. І скульптор уже завершив своє творіння, якщо у нього є потяг до глини. Так і ми. Нас гріє тепло наших зв'язків, наших стосунків — ось чому ми переможці.

Ми вже відчуваємо свою спільність. Щоб згуртуватися в ній, нам треба буде, звісно, знайти, як виразити її. То вже клопіт свідомості і мови. А щоб зберегти цілою основу нашої

спільності, ми повинні бути глухі до всіляких словесних пасток, до шантажів і полемік.

І насамперед ми не повинні відмовитись від того, що складає нас самих.

Ось чому, повернувшись із польоту до Арраса, під час якого мені, здається, багато що прояснилося, я стою у тиші сільської ночі, притулившись до стіни, і складаю для себе прості правила, яких ніколи не зраджу.

Я невіддільний від своїх і тому ніколи не зречуся їх, що б вони не зробили. Я ніколи не повчатиму їх перед сторонніми. Якщо можна буде взяти їх під захист, я зроблю це. Якщо ж вони зганьблять мене, я приховаю цей сором у своєму серці і промовчу. Що б я не думав тоді про них, я ніколи не стану свідком звинувачення. Чоловік не ходить із хати в хату, розказуючи сусідам, що його жінка — розпутниця. Так він не врятує свою честь. Бо його дружина невіддільна від його дому. І цим він не облагородить себе. Тільки повернувшись додому, він має право вилити свій гнів.

Отож я не зніму з себе відповідальності за поразку, через яку часто відчуватиму себе приниженим. Я — з Франції. Франція виховала багатьох Ренуарів, Паскалів, Пастерів, Гійоме, Ошеде. Вона виховала немало й нездар, політиканів, шахраїв. Але мені здається, було б надто вигідно проголошувати солідарність з одними і заперечувати спорідненість з іншими.

Поразка роз'єднує людей. Поразка руйнує створену єдність. Нам це загрожує смертю, я не допомагатиму такому роз'єднанню, перекладаючи відповідальність за поразку на тих моїх співвітчизників, котрі думають не так, як я. Такі суперечки

без судді нічого не дають. Ми всі були переможені. Я був переможений. Ошеде був переможений. Ошеде не звинувачує в поразці когось іншого. Він каже собі: "Я, Ошеде, частинка Франції, був слабкий. Франція Ошеде була слабка. Моя слабість була її слабістю, її слабість була моєю". Ошеде добре знає, що одірвавшись від інших, він прославить тільки себе. Але тоді він уже не буде той самий Ошеде, невіддільний від свого дому, своєї родини, своєї батьківщини. Він буде Ошеде-пустельник..

Поділяючи приниження свого дому, я можу вплинути на свій дім. Він невіддільний від мене, як я — від нього. Але якщо я не беру не себе його приниження, мій дім, покинутий напризволяще, загине, а я піду самотній, уславлений, але ще більше непотрібен, ніж мертвий.

Щоб бути, важливо спочатку взяти на себе відповідальність. Ще кілька годин тому я був сліпий. Мені було гірко. Але зараз я міркую ясніше. Я не нарікаю на інших французів, бо відчуваю себе невіддільним від Франції, і не розумію, як Франція може нарікати на решту світу.

Кожен відповідає за всіх. Франція була відповідальна за весь світ. Франція могла подати всьому світові приклад, який об'єднав би цей світ. Якби Франція зберегла аромат Франції, сяйво Франції, вона для всього світу стала б оплотом опору. Тепер я відмовляюсь від своїх докорів світові. Якщо йому недоставало душі — нею мала стати Франція.

Франція могла б об'єднати навколо себе інші країни. Моя група 2/33 запропонувала свою участь у війні спочатку на стороні Норвегії, потім — Фінляндії. Що являли собою Норвегія і Фінляндія для наших солдатів та унтер-офіцерів? Мені завжди здавалося, що, навіть неясно усвідомлюючи це, вони готові були померти за якийсь аромат різдвяного свята. І за те, щоб урятувати цей аромат, щоб він лишився в світі, їм, здавалося,

варто віддати життя. Якби ми були різдвом для світу, світ був би врятований завдяки нам.

Духовна спільність людей усього світу не могла допомогти нам — її не було. Але якби ми створили цю спільність людей світу, ми врятували б світ і самих себе. Ми не справилися з цим. Кожен відповідає за всіх. Відповідає кожен окремо. Кожен окремо відповідає за всіх! Я вперше розумію одну з таємниць релігії, яка породила духовну культуру, культуру, що стала моєю: "Нести тягар гріхів людських..." І кожен несе на собі тягар усіх гріхів людських.

XXV

Хто може вбачати в цьому філософію слабості? Справжній воєначальник той, хто бере на себе весь тягар відповідальності. Він каже: "Я зазнав поразки". Він не каже: "Мої солдати зазнали поразки". Справжня людина каже саме так. Ошеде сказав би: "Я відповідаю за все".

Я розумію, що таке приниження. Це не самозневага. Це сама основа дії. Якщо, намагаючись виправдати себе, я пояснюю свої невдачі лихою долею, то я підкоряю себе лихій долі. Якщо ж я пояснюю їх зрадою, то я підкоряю себе зраді! Але якщо я беру на себе відповідальність за невдачу, то цим я відстоюю свою силу людини. Я можу вплинути на те, від чого я невіддільний. Я — складова частина людської спільності.

Отже, в мені є хтось, з ким я борюся, щоб рости. І мені потрібен був цей важкий політ, щоб якось відокремити в собі особистість, з якою я борюся, від людини, яка в мені зростає. Я ще не знаю, чого вартий образ, який виникає переді мною, але кажу собі: особистість — це тільки шлях. Головне — людина, яка йде цим шляхом. Я не можу більше задовольнитися

полемічними істинами. Навіщо звинувачувати особистості? Це ж тільки дороги і переходи. Я більше не буду пояснювати замерзання моїх кулеметів недбальством службових осіб, а бездіяльність союзників — їхнім егоїзмом. Поразка, звісно виявляється в неспроможності окремих осіб. Але ж людей творить цивілізація, духовна культура. І якщо цивілізації, до якої я відношу й себе, через неспроможність окремих осіб, загрожує небезпека, то я маю право запитати себе, чому вона не створила цих осіб іншими.

Будь-яка цивілізація, як і релігія, нарікаючи на байдужість своїх послідовників, звинувачує сама себе. Її обов'язок — запалити їх. Те саме, якщо вона нарікає на ненависть іновірців. Її обов'язок — навернути їх у свою віру. А моя культура, яка свого часу показала себе з найкращого боку, запалила своїх апостолів, розбила насильників, звільнила пригнічені народи, сьогодні не змогла ні запалити людей, ні навернути їх у свою віру. І якщо я хочу зрозуміти, де коріння моєї поразки, якщо прагну відродитися, то мені треба насамперед знову знайти духовну основу, яку я втратив.

Бо духовна культура — це наче хліб. Хліб годує людину, а людина, в свою чергу, дбає про хліб, складаючи врожай у клуню. Запаси зерна зберігаються від урожаю до урожаю, як спадщина.

Знати який сорт зерна я хочу виростити — цього замало, щоб сходи були саме цього сорту. Якщо я прагну зберегти якийсь тип людини з усіма її можливостями, я повинен зберегти принципи, які формують саме цей тип.

Але зберігши образ духовної культури, яка стала моєю, я втратив основу, на якій вона розвивалася. Сьогодні ввечері я раптом узнаю, що слова, якими я користався досі, не передають головного. Я проповідував Демократію, не маючи й

гадки, що цим я зовсім не подаю людям якихось твердих життєвих правил, а висловлюю тільки побажання. Я прагнув, щоб люди були братами, вільними і щасливими. Авжеж. Хто з цим не згоден? Я міг би сказати якою має бути людина, а не ким вона має бути.

Я говорив, не уточнюючи значення слів, про людську спільність. Ніби духовна атмосфера, на яку я натякав, не була наслідком особливої структури її. Мені здавалося, що мова йде про природну очевидність. Але ж природної очевидності немає. Фашистська армія, невільничий ринок — це теж людська спільність

Я жив у людській спільності уже не як будівник. Я користався її миром, її терпимістю, благами. Я нічого не знав про неї, хіба тільки те, що я там жив. Я жив там як паламар або сторож собору. Отже, як паразит. Як переможений.

Отакі пасажири корабля. Вони використовують корабель, нічого не даючи йому. Вони проводять час у затінку салонів, мов за глухою стіною. Вони нічого не знають про роботу шпангоутів, які стримують невпинний натиск моря. Чи мають вони право скаржитися, якщо буря розтрощить їхній корабель?

Якщо особистість виродилася, якщо я переможений, на що мені скаржитися?

Є спільна міра якостей, які я б хотів дати людям своєї духовної культури. Є основа тієї особливої спільності, яку вони мають створити. Є начало, від якого пішло колись усе — коріння, стовбур, гілки і плоди. Що то за начало? То могутнє зерно в людському чорноземі. Тільки воно може зробити мене переможцем.

Мені здається, я багато чого зрозумів тієї дивної ночі в селі. Кругом — якась незвичайна тиша. Найменший звук сповнює простір, мов дзвін. Мені тут все знайоме. І жалібне мукання худоби, і той далекий поклик, і рипіння дверей, які хтось там причиняє. Все відбувається неначе в мені самому. Мені треба якнайшвидше збагнути сенс цього почуття — воно от-от може зникнути.

Я кажу собі: "Все це обстріл над Аррасом". Той вогонь пробив якусь оболонку. Цілий день я, без сумніву, готував у собі житло для Людини. Я був тільки буркотливий управляючий, Особистість. Але ось появилась Людина. Вона просто зайняла моє місце. Вона подивилася на той безладний натовп і побачила в ньому народ. Свій народ. Людина — як спільна міра для цього народу і для мене. Ось чому, коли я повертався в групу. мені здавалося, що я біжу до великого багаття. Моїми очами дивилася Людина — спільна міра для всіх моїх товаришів.

Чи не знамення це? Я майже готовий повірити в знамення... Вся ця ніч — ніби мовчазна змова. Кожен звук доходить до мене, мов якась вістка — ясна і водночас незрозуміла. Я чую як чиїсь спокійні кроки наповнюють ніч:

— Е-гей! Доброго вечора, капітане...

— Добрий вечір!

Я його не знаю. "Е-гей!" — так перегукуються між собою човнярі.

Я ще раз відчув таємничу спорідненість. Людина, що живе в мені сьогодні, не перестає впізнавати своїх. Людина — спільна міра для всіх народів і рас...

Той чоловік повертався з запасом своїх турбот, образів. З вантажем, схованим у його душі. Я міг би підійти до нього і поговорити. На білястій дорозі ми обмінялися б якимись згадками. Так обмінюються скарбами купці, зустрічаючись по дорозі з далеких островів.

Той із людей моєї цивілізації, хто думає інакше, не ображає мене а збагачує. Основа нашої єдності — в Людині, і це вище за нас. Тим-то наші вечірні суперечки в групі 2/33 не тільки не шкодять нашому братерству, а навпаки, підтримують його, бо нікому з нас не хочеться слухати свою власну луну, або дивитися на себе в дзеркало.

Так пізнають самих себе в Людині і французи Франції і норвежці Норвегії. Людина зв'язує їх у своїй єдності, сприяючи в той же час розквіту звичаїв кожного з них, і в цьому нема суперечності. Дерево теж виявляє себе в гілках, зовсім не схожих на коріння. Тож якщо в Норвегії пишуть снігові казки, якщо в Голландії вирощують тюльпани, якщо в Іспанії імпровізують фламенко — все це збагачує Людину в кожному із нас. Можливо, це тому льотчики нашої групи хотіли боротися за Норвегію.

І ось мені здається, що я підходжу до кінця своєї довгої подорожі. Я не знаходжу нічого нового, але, мовби пробудившись від сну, знов бачу все те, чого раніше вже не бачив.

Моя духовна культура базується на культі Людини в кожній окремій особистості. За довгі віки вона знайшла, як показати Людину, як навчити бачити собор у купі каміння. Вона проповідувала Людину, яка була вище за особистість...

Тому що Людину моєї духовної культури не визначають окремі особистості. Це їх визначає Людина. У Людині, як і в будь-якій Суті, є щось таке, чого не можуть пояснити окремі елементи, з яких вона складається. Собор — це зовсім не купа каміння. Це геометрія і архітектура. Не каміння визначає собор, а собор збагачує каміння своїм особливим змістом. Каміння облагороджується тим, що воно каміння собору. Найрізноманітніші камені складають єдність собору. І навіть найпотворніші з них беруть участь у його величному гімні.

Але я потроху забув свою правду. Мені здалося, що Людина — це сукупність людей, подібно до того, як Камінь — сукупність каміння. Я змішав собор з нагромадженням каміння і спадщина моєї духовної культури помалу зникла. Треба відновити Людину. Вона — суть моєї культури. Вона — основа моєї Спільності. Вона — джерело моєї перемоги.

XXVI

Це неважко — установити у суспільстві лад, підкоривши кожного члена суспільства певним правилам. Це неважко — виховати незрячого, який, не протестуючи, корився б своєму поводиреві або корану. Та набагато важче — звільнити людину, навчивши її владарювати над собою.

Але що означає звільнити? Якщо в пустелі я звільню людину, котра нічого не прагне — що означатиме її свобода? Свобода існує для когось, хто чогось прагне. Звільнити людину в пустелі означало б викликати в ній спрагу і вказати шлях до колодязя. Тільки це викличе в ній дії, які матимуть певне значення. Звільнити камінь, якщо немає сили тяжіння — це нічого не означає. Бо той камінь нікуди не покотиться.

Отож моя духовна культура намагалася створити людські відносини на основі культу Людини, яка стоїть вище від окремої особистості, щоб ставлення кожного до себе й до інших не було сліпим пристосуванством до звичаїв мурашника, а вільним проявом любові.

Невидимий шлях, прокладений силою тяжіння, звільняє камінь. Невидимі сили любові звільняють людину. Моя духовна культура намагалася зробити з кожної людини Посланця одного й того ж володаря. Вона розцінювала особистість як дорогу до чогось більшого, як прояв його, вона давала їй волю піднятися туди, куди спрямовували її сили тяжіння.

Я знаю, відки взялося те силове поле. Протягом століть моя цивілізація споглядала бога в людях. Людину було створено за образом і подобою бога. В людині поважали бога. Люди були братьми в бозі. Цей відблиск бога надавав кожній людині невід'ємну гідність. Ставлення людини до бога чітко визначало обов'язок кожного перед самим собою і перед іншими.

Моя цивілізація є спадкоємницею християнських цінностей. Щоб краще зрозуміти архітектуру собору, я думаю про те, як його збудовано.

Споглядання бога було основою рівності людей, бо вони рівні перед богом. І ця рівність мала ясне значення. Тому що рівними можна бути тільки в чомусь. Солдат і полководець рівні відносно своєї нації. Рівність стає пустопорожнім звуком, якщо нема нічого, що зв'язувало б цю рівність.

Я добре розумію, чому рівність, яка була рівністю прав бога в людях, забороняла обмежувати сходження окремої особистості: бог міг обрати її як свій шлях. Але оскільки йшлося також про рівність прав бога на особистість, мені зрозуміло,

чому окремі особи, якими б вони не були, мали виконувати ті самі обов'язки і підкорятися тим самим законам. Визнаючи бога, вони були рівні в своїх правах. Служачи богові, вони були рівні в своїх обов'язках.

Я розумію, чому рівність, встановлена перед богом, не викликала ні суперечностей, ні безладдя. Демагогія виникає тоді, коли принцип рівності, не маючи спільної міри, вироджується в принцип тотожності. Тоді солдат відмовляється вітати командира, бо, вітаючи його, він віддавав би честь особі, а не Нації.

Моя духовна культура, наслідуючи бога, заснувала рівність людей у Людині.

Я розумію звідки походить повага людини до людини. Вчений мав поважати кочегара, бо в ньому він поважав Бога, Посланцями якого були і вчений і кочегар.

Якою б не була цінність одного і посередність другого, жодна людина не могла б обернути іншого в рабство. Бо не можна принижувати Посланця божого. Але ця повага до людини не приводила до ганебного низькопоклонства перед дурістю і невіглаством, бо в людині насамперед поважали те, що вона — Посланець божий. Отак любов до бога створювала відносини між людьми, бо справи велися між Посланцями божими незалежно від достоїнств окремої особи.

Моя духовна культура, наслідуючи бога, створила повагу до Людини у кожній особистості.

Я розумію походження братства між людьми. Люди були братами в бозі. Братами можна бути тільки в чомусь. Якщо немає вузла, яким люди були б зв'язані докупи, вони

стоятимуть одне біля одного, але не будуть об'єднані між собою. Не можна бути просто братами. Мої товариші і я — брати в групі 2/33. Французи — брати в самій Франції.

Моя духовна культура, наслідуючи бога, зробила людей братами в Людині.

Я розумію значення любові до ближнього, якої мене навчали. Любов до ближнього була служінням богові через окрему особистість. То була данина богові, хоч якою посередністю була особистість. Ця любов не принижувала того, до кого була звернута, вона не зв'язувала його ланцюгами вдячності, бо то була данина не йому а богові. Саме тому така любов ніколи не перетворювалася у вшанування посередності, дурості і невігластва. Лікар повинен був, ризикуючи своїм життям, лікувати хворого на чуму, яким би нікчемним той не був. Лікар служив богові. Його не принижувало те, що він проводив безсонну ніч біля постелі хворого злодія.

Моя духовна культура, наслідуючи бога, перетворила любов до ближнього у данину Людині через окрему особистість.

Я розумію глибокий зміст Смирення, якого вимагали від людини. Смирення не принижувало особистості. Воно підносило її. Воно розкривало особистості її роль Посланця. Вимагаючи від особи вшанування бога через ближнього свого, воно в той же час вимагало, щоб особистість поважала бога в самій собі, усвідомлюючи себе вісником божим, дорогою для бога. Смирення примушувало особистість, забуваючи про себе, тим самим возвеличувати себе, бо якщо особистість почне перебільшувати своє власне значеня, дорога її зразу ж упреться в стіну.

Моя духовна культура, наслідуючи бога, прищеплювала людям повагу до самих себе, тобто повагу до Людини через свою особистість.

Я розумію нарешті, чому любов до бога наклала на людей відповідальність один за одного і дала їм Надію як доброчесність. Бо кожну людину вона перетворювала на Посланця одного й того ж бога, в руки кожного віддавало спасіння всіх. Ніхто не мав права впадати в відчай, бо кожен був вісником могутнішого за себе. Відчай був запереченням бога в самому собі. Обов'язок Надії можна було б викласти так: "Виходить, ти надаєш собі такого великого значення? Скільки ж зарозумілості у твоєму відчаї!"

Моя духовна культура, наслідуючи бога, зробила кожного відповідальним за всіх людей, і всіх людей — відповідальними за кожного. Кожен повинен жертвувати собою для врятування колективу, але справа тут не в елементарній арифметиці. Мова йде про повагу до Людини в кожній окремій особі. Велич моєї духовної культури в тому, що сто шахтарів ризикуватимуть своїм життям задля порятунку одного шахтаря, засипаного під час обвалу. Вони рятують Людину.

В цьому світлі я добре розумію, що значить свобода. Це свобода дерева рости в силовому полі свого зерна. Це атмосфера, в якій піднімається Людина. Вона схожа на попутній вітер. Тільки завдяки вітру парусники вільні в відкритому морі.

Людина, вихована таким чином, мала б могутність дерева. Який простір охопила б вона своїми коренями! Які людські достоїнства могла б увібрати в себе, щоб вони розцвіли під промінням сонця!

XXVII

Але я все зіпсував. Я розтратив спадщину. Я дозволив знівечити поняття Людини.

Щоб урятувати культ Володаря, якого можна споглядати в окремих особах, і високу якість людських відносин, заснованих на цьому культі, моя цивілізація витратила чимало зусиль і творчого натхнення. Всі зусилля Гуманізму були спрямовані на досягнення цієї мети. Гуманізм поставив собі виключне завдання: — пояснити і увічнити перевагу Людини над особистістю. Гуманізм проповідував Людину.

Та коли йдеться про Людину, наша мова стає незручною. Людина — це не те, що люди. Про собор не скажеш нічого істотного, якщо говорити тільки про каміння. Про Людину не скажеш нічого істотного, якщо намагатися визначити її тільки властивостями людини. Отож Гуманізм йшов шляхом, який був заздалегідь перегороджений. Гуманізм намагався вивести поняття Людини за допомогою логічних та моральних аргументів і перенести його таким чином у свідомість людей.

Ніяке словесне пояснення не замінює спостереження. Єдність Суті не можна передати словами. Коли б я захотів пробудити любов до батьківщини або до своєї маєтності у людей, цивілізація яких не знала такої любові, я не мав би нічого, що зворушило б їх. Маєтність — це поля, пасовиська, отари. Кожна з цих частин і всі вони разом мають одне призначення — створювати багатство. А проте у всякій маєтності є щось таке, чого не вловити, аналізуючи його складові елементи, бо є землевласники, які задля любові до своєї маєтності ладні розоритися, аби тільки її врятувати. Саме оце "щось таке" і облагороджує складові частини маєтності, надаючи їм зовсім особливих якостей. І ось вони стають отарами цієї маєтності, її полями, її луками...

Отак і людина стає людиною своєї батьківщини, своєї професії, своєї цивілізації, своєї релігії. Але перш ніж стверджувати, що ти невіддільний від якоїсь Суті, треба створити її в самому собі. Тому, в кого немає почуття батьківщини, ніяка мова його не передасть. Створити в собі таку Суть можна тільки за допомогою дій. Суть належить не до царини слів, а до царини дій. Наш Гуманізм нехтував дії. Його зусилля зазнали поразки.

Найважливіша дія дістала назву. Це жертва.

Жертва не означає ні відчуження, ні покаяння. Передусім це дія. Ти віддаєш себе Суті, від якої, ти вважаєш, належиш. Тільки той зрозуміє, що таке маєтність, хто пожертвує їй частину себе, хто боротиметься, щоб її врятувати, і працюватиме, щоб поліпшити її. Тоді у нього появиться любов до маєтності. Маєтність — це не сума прибутків, така думка помилкова. Це — сума принесених дарів.

Спираючись на бога, моя духовна культура врятувала це поняття жертви, яке створювало бога в серці людини. Гуманізм знехтував основну роль жертви. Він мав намір врятувати Людину за допомогою слів а не вчинків.

У нього вже не було нічого, щоб врятувати образ Людини в людях, окрім слова "Людина", писаного з великої літери. Ми ризикували посковзнутися на небезпечному схилі і змішати колись Людину з символом середньої людини або сукупності людей. Ми ризикували сплутати наш собор з купою каміння.

І поступово ми втратили спадщину.

Замість того, щоб утвердити права Людини в кожній окремій особистості, ми почали говорити про права Колективу.

Якось непомітно у нас з'явилась мораль Колективу, яка нехтує Людину. Ця мораль чітко пояснить чому саме особистість має жертвувати собою задля Спільності. Проте вона не пояснить без словесних викрутасів, чому Спільність має жертвувати собою задля однієї людини. Чому це справедливо, щоб тисяча душ умерла, тільки б звільнити з тюрми одного неповинного? Ми ще згадуємо про такі речі, але потроху забуваємо про них. Одначе саме в цьому принципі, який відрізняє нас від мурашника, і полягає передусім наша велич.

Що ми могли протиставити релігії Держави чи релігії Маси? Що сталося з нашим величним образом Людини, народженої в бозі? Якщо її ще визнають, то тільки в словах, позбавлених свого змісту.

Помалу забуваючи Людину, ми обмежили свою мораль проблемами особистості. Ми вимагали від кожного, щоб він не кривдив іншого. Щоб один камінь не завдавав шкоди іншому. І звичайні камені не завдають шкоди одне одному, коли вони лежать купою десь на полі. Але каміння заважає собору, для якого воно могло б бути основою, і який натомість надав би йому власного значення.

Ми продовжували проповідувати рівність між людьми. Але, забувши Людину, ми вже не розуміли того, що говорили. Не знаючи, що покласти в основу Рівності, ми створили з неї туманне неясне твердження, яким уже не вміли користуватися. Як визначити Рівність — коли говорити про особистості — між розумним і тупим, між дурнем і генієм? Якби ми взялися визначати і здійснювати рівність серед будівельних матеріалів, то теба, щоб усі вони мали однакове місце, одне й те саме призначення. А це безглуздя. Принцип Рівності перетворювався на принцип Тотожності.

Ми продовжували проповідувати Свободу людини. Але забувши про Людину, ми визначили свою Свободу, як своєрідне свавільство, обмежене тільки однією умовою: не завдавати шкоди іншому. А це вже позбавлено сенсу, бо немає такого вчинку, який нікого не зачіпав би. Якщо я, будучи солдатом, калічу сам себе, мене розстрілюють. Немає відокремлених особистостей. Той, хто відриває себе від спільності, завдає шкоди спільності. Хто сам сумний, той засмучує й інших.

Розуміючи так право на свободу, ми не могли більше користуватися ним, не натрапляючи на нездоланні суперечності. Не вміючи визначити, коли наше право було дійсне, а коли — ні, ми, аби зберегти туманний принцип, лицемірно закривали очі на безліч перешкод, що їх будь-яке суспільство неодмінно ставило перед нашими свободами.

Що стосується Любові до ближнього, то ми більше навіть не насмілювались її проповідувати. Колись Любов до ближнього виявлялась через жертву, що творила якусь Суть і прославляла бога й його людському образі. Через особистість ми віддавали належне богові або Людині. Але забувши про бога чи Людину, ми почали робити пожертви тільки особистості. І відтоді Любов до ближнього часто мала вигляд вчинку неприйнятного. Справедливість у розподілі матеріальних благ не має залежати від настрою якоїсь особи, її має забезпечувати Суспільство. Гідність особистості вимагає, щоб ця особистість не залежала від щедрот іншої. Було б дивно, якби імущі, володіючи своїм багатством, вимагали подяки неімущих

І ще більше — наша неправильно тлумачена любов до ближнього оберталася проти самої себе. Заснована виключно на милосерді щодо особистості, вона заборонила будь-яке покарання з виховною метою.

А справжня Любов до ближнього, заснована на культі служіння Людині, а не особистості, веліла нам боротися проти особистості, щоб возвеличити в ній Людину.

Так ми втратили Людину. І, втративши Людину, позбавили тепла братерство, те саме, яке нам проповідувала наша цивілізація — адже можна бути тільки братами в чомусь, а не братами взагалі. Ділитися з кимось — це ще не означає бути братом. Братерство народжується тільки в самопожертві. Воно виникає в спільному дарі чомусь більшому, ніж ти сам.

Але, змішуючи цей корінь усякого справжнього існування з безплідним подрібненням, ми звели наше братерство до простої взаємної терпимості.

Ми перестали давати. Але якщо я даю тільки самому собі, то я нічого не одержую, бо не створюю нічого такого, в чому сам був би невід'ємною частиною, отже я — ніхто. І коли від мене вимагатимуть, щоб я вмер задля якихось вигод, я відмовлюсь умирати. Вигода передусім наказує жити. Який порив любові окупив би мою смерть? Умирають за дім. Не за речі і стіни. Умирають за собор. Не за камені. Умирають за народ. Не за натовп. Умирають за любов до Людини, якщо вона — основа Спільності. Умирають тільки за те, ради чого варто жити.

Наш словник, здавалося, майже не зазнав змін, але слова втратили реальний зміст і щоразу, коли ми намагалися користуватися ними, вели нас до безвихідних суперечок. Ми змушені були заплющувати очі на це. Не вміючи будувати, ми змушені були залишити безладно розкидане серед поля каміння і говорити про Колектив. Говорити з острахом, не наважуючись уточняти, про що ж мова, бо насправді ми говорили про ніщо. Колектив — це пусте слово, якщо Колектив

ніщо не зв'язує, якщо він нічим не об'єднується. Сукупність — це не Суть.

Якщо наше Суспільство ще нібито не викликало заперечень, якщо в ньому ще жила якась повага до Людини, то це тому, що справжня духовна культура. яку ми зраджували нашим неуцтвом, усе ще світила нам своїм приреченим сяйвом і, незалежно від нас самих, рятувала нас.

Хіба наші супротивники могли збагнути те, що вже не розуміли ми самі? Вони бачили в нас тільки безладно розкидане каміння. Вони спробували повеунти Колективу його сенс, якого ми, забувши про Людину, вже не вміли визначити.

Одні з них, одразу ж, без найменшого вагання, дійшли крайніх логічних висновків. З каміння вони зробили самобутню колекцію. Камені повинні бути тотожні з каменями. І кожен камінь панує над самим собою. Анархія пам'ятає культ Людини, але точно переносить його на особистість. І це викликає суперечності, ще більші, ще складніші, аніж наші.

Другі зібрали те каміння, розкидане в полі. Вони проповідували права Маси. Але їхня теорія непридатна. Бо якщо не можна терпіти, щоб одна людину мучила Масу, — то звісно, так само не можна допустити й того, щоб Маса роздавлювала якусь одну людину.

Інші заволоділи тим безсилим камінням і з сукупності його створили Державу. Така Держава зовсім не звеличує людей. Вона є тільки вираженням суми. Це влада Колективу, передана в руки однієї особи. Це панування одного каменя, який ототожнює себе з іншими каменями — над сукупністю каменів. Ця Держава ясно проповідує мораль Колективу, від якої ми ще відмовляємось, але до якої самі повільно йдемо, тому що

забули про Людину, а тільки вона виправдовувала нашу відмову.

Прихильники цієї нової релігії не дозволять, щоб кілька шахтарів ризикували своїм життям задля порятунку одного, засипаного в шахті. Бо це завдало б шкоди купі каміння. Вони порішили б тяжко пораненого, якщо б він затримував рух армії вперед. Благо Спільності вони вивчатимуть за допомогою арифметики, і арифметика керуватиме ними. Вони втратять, якщо піднесуться до вищого, ніж вони самі. Отож вони ненавидітимуть все те, що відрізняється від них, бо над собою вони не матимуть нічого, з чим могли би злитися.

Будь-що чуже — звичай, раса, думка — неодмінно буде для них кривдою. Вони будуть неспроможні привертати до себе, бо щоб прилучити Людину, треба не відкидати її, а пояснити її роль, визначити мету для її прагнень і дати їй сферу прикладання сил. Прилучити до себе завжди означає звільнити. Собор може ввібрати у себе камені, і вони набувають у ньому сенсу. Але купа каміння нічого в себе не вбирає — не маючи такої здатності, вона роздавлює. Що ж, це так, але з чиєї вини?

Я більше не дивуюся тому, що купа каміння, маючи велику силу ваги, перемогла каміння, безладно розкидане по полю.

А проте я дужчий.

Я дужчий, якщо я знову знаходжу себе. Якщо наш Гуманізм відновлює Людину. Якщо ми вміємо заснувати нашу Спільність і якщо застосовуємо для цього єдиний дієвий спосіб — жертву. Спільність, яку заснувала наша цивілізація, теж не була сукупністю наших вигод — вона була сукупністю наших дарів.

Я дужчий, бо дерево дужче від тих речовин, що складають ґрунт. Воно вбирає їх у себе. Воно перетворює їх на дерево. Собор більш осяйний, ніж купа каміння. Я дужчий тому, що тільки моя духовна культура здатна пов'язати в одне ціле, нічого не відкидаючи, все розмаїття людей. Вгамовуючи спрагу з джерела своєї сили вона в той же час оживляє його.

В годину вильоту я намагався щось одержати, перш ніж самому дати. Моє намагання було марне. Тут було як ото з нудним уроком граматики. Перш ніж одержати, треба віддати — перш ніж оселитися в домі, треба його побудувати.

Основа моєї любові до своїх у тому, що я ладен віддати за них свою кров, як основа любові матері — в тому, що мати віддає своє молоко. Тут — таємниця. Щоб створити основу любові, треба починати з жертви. Згодом любов може надихати на нові жертви, і вони приведуть до нових перемог. Людина завжди повинна ступити перший крок. Перш ніж існувати, вона має народитися.

Я повернувся з завдання, вже маючи основу свого споріднення із племінницею фермера. Її усмішка видалася мені прозорою, і через ту усмішку я побачив своє село. Через село — свою країну. Через свою країну — інші країни. Бо я невіддільний від духовної культури, яка взяла собі за основу Людину. Я невіддільний від групи 2/33, яка прагнула боротися за Норвегію.

Можливо, завтра майор Аліас пошле мене на якесь інше завдання. Сьогодні я одягся, щоб служити богові, якого не бачив, бо був сліпий. Вогонь над Аррасом розірвав плівку і я побачив. Ті, від кого я невіддільний, теж прозріли. І якщо на світанку я полечу знову, я знатиму, за що борюся.

Але мені хочеться запам'ятати те, що я бачив. А для цього мені потрібен простий Символ Віри.

Я боротимусь за перевагу Людини над особистістю, як загального над частковим. Я вважаю, що культ Загального прославляє і зв'язує в одне окремі духовні багатства і створює єдиний справжній лад — гармонію, яка і є гармонією життя. В дереві є гармонія, хоча його корені і відрізняються від гілок.

Я вважаю, що культ окремої особистості тягне за собою тільки смерть, бо в основу свого ладу він кладе схожість. Він змішує єдність Суті з тотожністю її частин. І він руйнує собор, щоб покласти в один ряд його камені. Тому я боротимусь з кожним, хто намагатиметься поставити один звичай над іншими звичаями, один народ над іншими народами, одну расу над іншими расами, одну думку над іншими думками.

Я вважаю, що перевага Людини є основою Рівності — єдиної, яка має сенс, і Свободи — єдиної, яка має сенс. Я вірю в рівність прав Людини в кожній особистості. І я вважаю що Свобода — це Свобода сходження Людини. Рівність не є тотожністю. Свобода не є возвеличенням особистості за рахунок Людини. Я боротимусь з кожним, хто намагатиметься підкорити свободу Людини одній особистості або масі особистостей.

Я вважаю, що моя духовна культура називає Любов'ю до ближнього добровільну жертву, яку приносять Людині, щоб утвердити її панування. Любов до ближнього — це дар Людині, який приносять через посередність особистості. Вона лежить в основі Людини. Я боротимусь з кожним, хто, намагаючись довести, що моя любов до ближнього прославляє посередність, заперечуватиме Людину, і таким чином ув'язнить особистість в безповоротній посередності.

Я боротимусь за Людину. Проти її ворогів. Але й проти самого себе.

XXVIII

Я приєднався до товаришів. Ми всі мали зібратись опівночі, щоб дістати накази. Групі 2/33 хочеться спати. Полум'я великого багаття перетворилося на жар. Здається, що група ще держиться, але то тільки ілюзія. Ошеде сумно і запитливо дивиться на свій знаменитий хронометр. Пеніко, притулившись у куточку до стіни, заплющив очі. Гавуаль, звісивши ноги, сидить на столі, очі посоловіли, стримує позіхання — кривиться, як дитина, що от-от заплаче. Азамбр куняє над своєю книжкою. Тільки майор, усе ще бадьорий, але блідий, аж страшно, під лампою, тримаючи в руці папери, щось тихо обговорює з Желе. А втім, "обговорює" — це образно сказано. Говорить майор. Желе киває головою і каже: "Так, звісно". Желе вчепився за це "Так, звісно". Він щораз швидше згоджується зі словами майора, не відриваючись від них, як потопаючий від шиї рятівника. На місці Аліаса я, не змінюючи тону, сказав би: "Капітане Желе... на світанку вас розстріляють..." І зачекав би на його відповідь.

Група вже три дні не спала і ледь держиться, мов картковий будиночок.

Майор встає, підходить до Лакордера, перериває його сон, у якому Лакордер, можливо, обігрував мене в шахи.

— Лакордер... удосвіта ви летите. Розвідка на бриючому польоті.

— Слухаюсь, пане майоре.

— Вам треба було б поспати...

— Так точно, пане майоре.

Лакордер знову сідає. Майор виходить і за ним, як мертва риба на кінці вудочки тягнеться Желе. Ось уже не три дні, а цілий тиждень, як Желе не спав. Так само, як і Аліас, він не тільки вилітав на завдання, але й ніс на своїх плечах відповідальність за групу. Витривалість людини має межу. Желе вже переступив її. А проте вони обидва — і плавець і потопаючий — ідуть, щоб одержати примарні накази.

До мене якось підозріло підійшов Везен — він стоячи спить, немов сомнамбула.

— Ти спиш?

— Я...

Я притулився головою до стінки фотеля — я знайшов тут фотель. Я теж засинаю, але мене мучить голос Везена:

— Це погано закінчиться!

Це погано закінчиться... A priori заборонена зона... Погано закінчиться...

— Ти спиш!

— Я... ні... що погано закінчиться?

— Війна.

Оце новина! Я знову поринаю в сон. Бурмочу у відповідь:

— ...яка війна?

— Як це: "Яка війна"!

Ця розмова довго не протягнеться. Ех, Пауло. Якби авіагрупи мали таких тірольських няньок, група 2/33 давно вже була б у ліжку!

Майор навстіж відчиняє двері.

— Вирішено. Перебираємось на нове місце.

Позад нього стоїть Желе, який уже зовсім прокинувся. Він одкладе до завтра своє "Так, звісно". А ще цієї ночі він десь позичить сили для виснажливої роботи — візьме їх з резервів, про які і сам не знає.

Ми встаємо. Кажемо: "А-а... Гаразд..." Що тут можна сказати?

Ми нічого не скажемо. Ми забезпечимо переїзд на нове місце. Тільки Лакордер почекає світанку, щоб вилетіти на завдання. Він приєднається до нас на новій базі, якщо повернеться.

Завтра ми теж нічого не скажемо. Завтра, як для свідків, ми будемо переможені. А переможені повинні мовчати. Як зерна.

Примітки:

[1] Дюнкерк — місто на південному сході Франції, промисловий центр, торговий і військовий порт. У травні 1940 р. німецькі війська оточили тут англійський експедиційний корпус і частину французьких військ, які були з ним.

[2] Лан — місто на півночі Франції, біля якого проходила лінія оборони французької армії

[3] П'єр Корнель (1606-1684) — французький драматург, основоположник класичної французької драматургії

[4] Блуа — невелике місто на південний захід від Парижа